

De vigtigste kilder – foregangsmænd og skribenter

Det er en kompliceret proces at udvælge de vigtigste kilder i et så omfangsrigt materiale, som det, der foreligger om køkkenurtdyrkningen i Skandinavien fra de første skrevne kilders tid til 1950. Men det er en nødvendig proces, hvis man skal indkredse, hvilke sorter og stammer af køkkenurter, der har været mest dyrket, samt forsøge at få et overordnet indtryk af den måde, de er blevet opfattet og brugt på i forskellige perioders grønsagsdyrkning. Særligt omfattende er arbejdet med at finde de kilder, hvor der er mere dækkende beskrivelser af sorterne og stammerne end blot "god sort".

Lige så kompliceret og vanskeligt er det at udvælge de foregangsmænd, der har haft den største betydning for køkkenurtdyrkningens store fremgang i Norden frem mod 1950. For grønsagernes sortshistorie i Skandinavien er, som det er tilfældet indenfor alle områder af den menneskelige kulturhistorie, præget af mange dygtige og initiativrige menneskers indsats. Blandt disse har der været særlig store begavelser, personligheder eller foregangsmænd, om man vil, og de har hver på deres måde haft afgørende indflydelse på køkkenurtdyrknings fremgang og de grønsagssorter, som har været med på vandringen fremad. Eftertiden er så privilegeret, at mange af foregangsmændene ikke blot var flittige, men også dygtige skribenter. Det har givet de følgende generationer en betydelig arv af vigtige informationer om sorterne, deres udseende og deres dyrkning. Disse personers skrifter giver os et ret klart billede af, hvilke sorter og stammer, de har set som de bedste, hvordan de har opfattet dem, samt hvordan de mente, de skulle anvendes i dyrkningen, så urterne kunne give mennesker deres allerbedste. Det er dog en nødvendig opgave også blandt foregangsmændene at vælge de mennesker, som ser ud til at have haft størst indflydelse på grønsagernes sortshistorie i Norden.

Kriterierne, der danner grundlaget for udvælgelsen af de vigtigste kilder og foregangsmænd, har været:

Kilderne

- At der ud fra kilden skal kunne laves en så komplet sortsfortegnelse som muligt indenfor alle de grønsagsarter, der arbejdes med i dette projekt. Det må bemærkes, at kilder fra 1800-tallet til en vis grad benytter sig af den morfologiske sortsnavngivning, og at der i nogle af de vigtige kilder fra dette århundrede mangler sortsangivelser hos nogle af grønsagsarterne.
- At kilden rummer sortsbeskrivelser.
- At kilden er forfattet af en af nedenstående foregangsmænd eller udarbejdet af en person, der har arbejdet indenfor feltet, og via dette arbejde har haft en platform, hvorfra vedkommende via sine skrifter kunne få indflydelse på sortsalget i køkkenurtdyrkningen i sit land eller sit område. Det kan være gennem et virke som f.eks. leder af en forædlingsafdeling hos et frøfirma,

forsøgsleder hos en officiel forsøgsvirksomhed, leder af eller underviser på et universitets havebrugsinstitut, formand eller konsulent for sit lands gartnerforening, forstander eller lærer på en gartner- eller havebrugsskole.

- At kilden er udkommet i flere udgaver eller oplag og dermed gennem en længere tidsperiode har kunnet påvirke gartnere og grønsagsdyrkere i udvælgelsen af køkkenurtesorter og -stammer.
- At kilden er udgivet af en organisation eller en forening, der har dækket et større område eller været landsdækkende. Kilden har dermed potentielt kunnet påvirke, hvad der blev dyrket hos en bred kreds af gartnere, grønsagsdyrkere eller havebrugere. Eksempler på sådanne foreninger eller organisationer kan være Alm. dansk Gartnerforening, Selskabet Havedyrkningens Venner, Kolonihaveforbundet el.lign.
- At kilden findes i en bogsamling, som har været tilgængelig for en bred kreds af gartnere og køkkenurtdyrkere som f.eks. Alm. dansk Gartnerforenings Bogsamling, eller at den findes og har været tilgængelig for havebrugselever på f.eks. et skandinavisk universitetsbibliotek som eksempelvis Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles Bibliotek.
- At kilden er nævnt i en litteraturfortegnelse i en af de andre vigtige kilder og dermed i samtiden formentlig er blevet betragtet som værdifuld.

Foregangsmændene

- At vedkommende gennem sit virke har kunnet inspirere og øve oplysningsvirksomhed overfor en bred kreds af gartnere og grønsagsdyrkere. Det være som havebrugskonsulent, underviser på en havebrugsskole eller et universitet, forsøgsleder, leder af et forædlingsinstitut, formand for eller medlem af et centralt udvalg eller en central forening indenfor havebruget, eller som redaktør af et centralt havebrugstidsskrift.
- At vedkommendes skrifter er nævnt i de øvrige nordiske landes havebrugslitteratur eller havebrugstidsskrifter.
- At vedkommende er omtalt i artiklen Personalhistorie i Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon og dermed i samtiden har været betragtet som værende i besiddelse af særlige havebrugsmæssige kompetencer.
- At vedkommendes navn nævnes i litteraturfortegnelsen i Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon. Derved må dennes skrifter i samtiden være blevet betragtet som værdifulde, og dermed må de formodes at være nået ud til en bred kreds af køkkenurtdyrkere.

Ovennævnte kriterier skal ikke alle nødvendigvis være opfyldt for, at en kilde eller foregangsmand er blevet udvalgt. I det følgende gennemgås de vigtigste kilder og de foregangsmænd, der er udvalgt på baggrund af kriterierne. For hver foregangsmand og forfatter er der, med få undtagelser, bragt en kort levnedsskildelse.

Betydningsfulde foregangsmænd og vigtige sortshistoriske kilder indenfor grønsagsdyrkningen i Danmark før 1900:

F. J. C. Jensen (1811-1873). Frederik Julius Christian Jensen viste allerede som dreng betydelige boglige evner. Han uddannedes som gartner i Marselisborg og i Botanisk Have. I 1830 aflagde han både gartnereksamen og fik magistergrad i botanik. Hans særlige indlæringssevne resulterede i, at han allerede i en ung alder mestrede flere sprog. Efter i begyndelsen af 1830'erne at have været handelsgartner i Korsør og senere fra 1836-41 i Ærøskøbing etablerede F. J. C. Jensen sig i 1841 som handelsgartner på lejet jord i Århus. Denne jord blev dog efter få år udstykket, og i begyndelsen af 1850'erne købte han jord i Gjellerup, hvor han anlagde et helt nyt handelsgartneri. Jensen skilte sig bl.a. gennem sit righoldige forfatterskab ud fra sine gartnerkolleger. Allerede tidligt i sin virksomhed forfattede han kataloger over sine produkter og indrykkede selvforfattede annoncer i dagbladene. F. J. C. Jensens arbejde indenfor handelsgartneriet i Århus gjorde ham respekteret i det århusianske næringsliv, hvor han blev betragtet som en af de ledende skikkelser, hvorfor han i 1854 udnævntes som formand for håndværkerforeningen i byen. Han opnåede også som den første gartner i Danmark valg til et byråd, og han var medlem af Århus Byråd fra 1864 til 1870. I 1873 afgik F. J. C. Jensen ved døden. Et omfattende og alsidigt forfatterskab blev arven efter ham, og det sikrede ham berømmelse ikke blot i Danmark, men også i det øvrige Skandinavien, hvor hans bøger læstes med stor interesse særligt i Norge. F. J. C. Jensens litterære virksomhed omfattede foruden tidsskriftsartikler en lang række bøger, der for fleres vedkommende blev trykt i adskillige udgaver eller oplag.

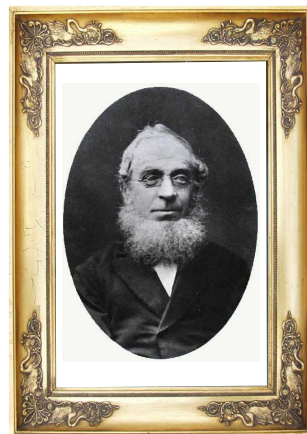
Vigtige skrifter fra F. J. C. Jensens hånd:¹

- Forsøg til en grundig Vejledning i Frugt- og Køkkenhavedyrkning m.m. 1845. København: P. G. Philipsens Forlag
- Ovennævnte under titlen Dansk Havebog i 6 udgaver eller oplag, hvoraf nogle er redigerede af E. Rostrup. 1856 til 1888. København: P. G. Philipsens Forlag
- Den landøkonomiske Havedyrkning. 1860. København: P. G. Philipsens Forlag
- Havebog for bondestanden senere Havebog for landmænd i 4 udgaver eller oplag. 1848 til 1882. København: P. G. Philipsens Forlag.
- Den lille Gartner. 1873. København: F. Wøldikes Forlag

J. A. Bentzien (1815-1882), hvis fulde navn var Julius August Bentzien, tog studentereksamen i 1839 og blev senere cand. theol. Det var dog gartnerfaget, der skulle blive hans livsbane, idet han efter en læretid i Botanisk Have samt Fredensborg og Rosenborg slotshaver fik sin gartnereksamen i 1843. Bentzien tog til Booth i Flottbeck, Tyskland for at lære mere, og under Tysklandsopholdet tjente han til dagen og vejen ved at arbejde som privatgartner. I 1847 blev han gartner ved Det kgl. danske Haveselskabs have i København. Årene 1856 og 1861 var Bentzien på to studierejser støttet af Det kgl. Danske Landhusholdningsselskab. I 1861 ophørte hans ansættelse i Haveselskabets have mod hans egen vilje, hvorefter han etablerede sig som frøhandler og såkaldt kunstgartner. En overgang arbejdede Bentzien som gartner i Tivoli i København, ligesom han medvirkede ved anlæggelsen af større haver i Danmark og i Skåne. Bentzien var fuld af virkelyst og på mange måder forud for sin tid. Han var heller ikke bange for klart og tydeligt at udtrykke sin mening om havebrugsspørgsmål, hvorfor han på nogen kunne virke stridsom af natur. De unge gartneres uddannelse stod ham nær, og han holdt kurser for dem, ligesom han nogle år i 1850'erne var medlem af gartneruddannelsens eksamenskommission. Bentzien var en mangesidig, flittig og ikke mindst evnerig forfatter. Han skrev således artikler om havebrugsemner til dagspressen, og han var fra 1848 til 1882 redaktør og udgiver af Archiv for Haugevæsen, der i 1849 blev til Dansk Haugeetidende og senere til Dansk Havetidende. Herudover var Bentzien gennem sit lange virke forfatter til en lang række populære havebøger, og hans indsats på både det praktiske område og det litterære fik overmåde stor betydning for havedyrkningens fremme i både Danmark og Skåne. For sit arbejde her fik han tildelt det svenske Haveselskabs fortjenstmedalje. Bentzien beskrives som en omstridt mand, og uagtet hans store arbejdssevne, der på en måde kan minde om arbejdsraseri, og hans store initiativrigdom blev han aldrig en holden mand. Det fortælles, at han plaget af et dårligt helbred tilbragte de sidste år frem mod sin død i 1882 i fattigdom, og at han flere gange måtte modtage økonomisk støtte fra velvillige gartnerkolleger.

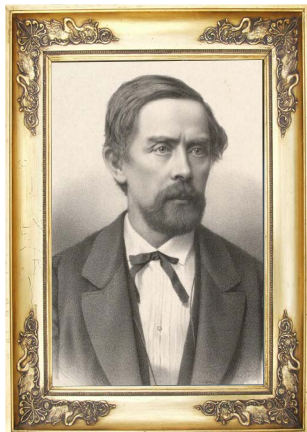
Vigtige skrifter fra J. A. Bentziens hånd:²

- Fuldstændig Haugekalender for Hvermand. 1853 og 1857. København: E. L. Thaarup
- Kortfattet Anvisning til at saae Frø. 1856. København: E. L. Thaarup
- Kjøkkenhaven. 1858 og 1878. København: Fr. Wøldikes Forlag
- Havebog for Damer. 1859. København.
- Fuldstændig Haandbog for Havedyrkere og Gartnere. 1865. København: Chr. Steen & Sønns Forlag
- Havebog for landbostanden. 1865. København: Fr. Wøldikes Forlag
- Prisfortegnelse over Urte-, Blomster og Træfrø. J. A. Bentzien & Co. 1876

J. A. Dybdahl (1832-1879),

hvis fulde navn var Jens Andreas Dybdahl, kom i en ung alder i gartnerlære på bl.a. Rosenborg efter, at han på grund sin livslange svagelige konstitution havde måttet opgive at fuldføre, hvad man dengang kaldte artium svarende til nutidens studentereksamen. Han tog gartnereksamen i 1855, hvorefter han i en kortere periode bl.a. var villagartner på Østerbro, ligesom han arbejdede i Botanisk Have. I 1857 færdiggjorde Dybdahl artium og blev i 1862 magister i naturhistorie og botanik. Herefter tog han på en længere studierejse til Skotland, England, Belgien og Frankrig, hvorfra han i 1863 vendte tilbage til Danmark og samme år blev ansat som docent i havebrugsfagene ved Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole i København med særlig vægt på det økonomiske havebrug. Han var nu blevet den første havebrugslærer ved Landbohøjskolen, og han måtte derfor bygge undervisningen op helt fra bunden. Dette lykkedes ham trods svigtende helbred og dårlige økonomiske vilkår. For Dybdahl var ikke blot dygtig og energisk, han var også drevet frem af en aldrig svigtende interesse for sit fag. Det fortælles, at han, når helbredet svigtede, underviste havebrugselever hjemme omkring sygesengen, og at han på trods af lange sygdomsperioder passede sit hverv med den største grundighed og samvittighedsfuldhed. I 1867 blev Dybdahl ansat som assistent ved Landbohøjskolens botanikundervisning, og samtidig hermed overtog han ledelsen af skolens haver.

For at gøre undervisningen så interessant og praktisk nærværende som muligt anlagde Dybdahl en lang række sammenlignende sortsforsøg med køkkenurter i Landbohøjskolens have. Resultaterne af dette arbejde, der var banebrydende i 1800-tallets Skandinavien, blev det fornemme grundlag for hans pragtwerk Kjøkkenhaveplanterne, som han udgav i 1877. Det fik også stor betydning for hans indsats som redaktør for Tidsskrift for Havevæsen, der udkom fra 1866 til 1879. Særlig Kjøkkenhaveplanterne fik afgørende betydning i samtiden, og det er et af de vigtigste have- og kulturhistoriske skrifter i Danmark. Så sent som 1954 fremhæves det i køkkenhavelitteraturen. Dybdahl satte et afgørende og blivende aftryk på havebrugsundervisningen på Landbohøjskolen, der i 1925 opsatte en mindetavle op til ære for ham og hans virke. Mindet om hans arbejde levede videre i generationer efter hans alt for tidlige død i 1879, og Dybdahl blev endda husket ved, at et jordbær blev opkaldt efter ham: "J. A. Dybdahl". Et bedre eftermæle end det, der af L. Helweg gives ham i Salmonsens Konversationsleksikon i 1917, kan man vel ikke tænke sig "*Hans Virksomhed i denne Stilling har været til uvurderlig gavn for det danske Havebrug. Der havde ikke tidligere været holdt Forelæsninger over økonomisk havebrug i Danmark bygget paa et strengt videnskabeligt Grundlag, og han blev derfor en Banebryder herfor.*"³

Vigtige skrifter fra J. A. Dybdahls hånd:⁴

- Kjøkkenhaveplanterne. 1877. København: G. E. C. Gad

S. Nyeland (1845-1922) eller Stephan Peter Nyeland, der var hans fulde navn, måtte som barn opgive bøgerne, da sygdom gjorde det vanskeligt for ham at læse. Allerede tidligt var han haveinteressert. Efter uddannelse hos bl.a.

Wendt i Roskilde tog han havebrugseksamen i 1866 og var herefter i en periode assistent for J. A. Dybdahl, hvorefter han kom til Tranekær Slot som medhjælper i slotshaven. I 1869 fik han en stilling ved Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole som assistent i botanikundervisningen, og i 1870 tog Nyeland samme sted eksamen i plantedrivning, hvorefter han begav sig ud på en længere rejse til Belgien, England og Tyskland. Senere fulgte rejser til Østrig og Frankrig. I 1875 grundlagde Nyeland havebrugshøjskolen Vilvorde ved Charlottenlund. Med udgangspunkt i denne skole ydede han en fremragende indsats for at fremme det danske havebrug i bredeste forstand, og hans arbejde som leder af denne skole fik betydning ikke blot for hele den danske gartnerstand, men også for havebrugere i alle dele af det danske samfund. Nyeland kæmpede nemlig utrætteligt for, at det praktiske og det teoretiske skulle vægtes lige højt i en god havebrugsundervisning, og hans store ønske var at gøre havebruget til hvermands eje. Dette kom særligt til udtryk i hans mange dygtigt holdte foredrag. Ved siden af virket ved Vilvorde var Nyeland gennem en årrække leder af statens lærerkursus i haveyrkning, ligesom han skrev en lang række artikler og bøger, som kom i flere oplag. Hans artikler fandt også vej til de øvrige skandinaviske landes havebrugstidsskrifter, bl.a. i Norge. Ved Nyelands fratrædelse fra direktørstillingen ved Vilvorde havebrugshøjskole i 1905 var skolen blevet oparbejdet til et respekteret og betydningsfuldt undervisningssted, og han kunne med sindsro slå sig ned i Gudhjem på Bornholm og senere på Christiansø for at nyde sit otium, der dog særligt i Gudhjemstiden, som det var typisk for S. Nyeland, tilbragtes med at anlægge havebrugsforsøg. Nyeland døde i 1922, 79 år gammel.

Vigtige skrifter fra S. Nyelands hånd:⁵

- Køkkenhavedyrkningen i 2 udgaver eller oplag. 1878 og 1886. København: Gyldendalske Boghandels Forlag
- Havevennen i 4 udgaver eller oplag. 1880 til 1906. København: Gyldendalske Boghandels Forlag og H. Hagerups Forlag
- Køkkenhavedyrkning samt Køkkenurternes Opbevaring og Anvendelse i 2 udgaver eller oplag. 1896 og 1913. København: H. Hagerups Forlag

L. Helweg (1851-1920). Leopold Hans Andreas Helweg blev uddannet på Rosenborg, og han aflagde havebrugseksamen i 1877. Året efter færdiggjorde han en uddannelse i plantedrivning. I 1878-84 var han ansat som assistent på Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, hvorefter han i 1886 blev forsøgsleder hos Foreningen til Kulturplanternes Forbedring. I 1893 udnævntes Helweg til forsøgsleder ved Statens bevægelige Rodfrugtsforsøg. Gennem bl.a. dette arbejde udviklede han en helt unik viden om særligt landbrugets rodfrugter, der i samtiden var næsten sagnomspunden, og han var en af hovedmændene bag familieavlens indførelse som forædlingsmetode i rodfrugtsfrøavl og i havebrugets forædlingsarbejde i Skandinavien. Helweg var en yderst arbejdsom mand, der også fandt glæde ved at beskæftige sig med emner indenfor gartnerfaget. Således var han 1886-1901 redaktør for tidsskriftet Gartnertidende udgivet af Alm. dansk Gartnerforening, men hans betydeligste indsats på det havebrugslitterære område kom dog til at ligge i grundlæggelsen og redaktionen af Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon, hvis første tre udgaver han fra 1897 stod i spidsen for. Gennem dette leksikon fik Helweg overordentlig stor betydning for hele det skandinaviske havebrugs fremdrift i overgangen fra 1800- til 1900-tallet. Som medlem af det udvalg, som Statens Planteavlsudvalg i 1914 nedsatte for

at komme med forslag til organisationen af de statslige, stationære havebrugsforsøg, satte Helweg ligeledes et varigt aftryk på køkkenurtdyrkningen og -forædlingen i Danmark. Ved sin død i 1920 efterlod L. Helweg derfor en uovertruffen arv til ikke blot de danske, men også de skandinaviske havebrugere.

Vigtige skrifter fra L. Helwegs hånd:⁶

- Nordisk illustreret Havebrugsleksikon. 1., 2. og 3. udgave. Udkom fra 1897 som hæfter, som efterfølgende blev samlet og udgivet i bogform. 1902 (udgivelsesår for bogudgaven), 1912 og 1920-21. København: G. E. C. Gad
- Udover Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon, som i sortsøjemed giver et samlende billede, har L. Helweg forfattet disse interessante skrifter:
 - Lærebog i Plantedrivning. 1895. København: Gyldendalske Boghandels Forlag
 - En monografisk Skildring af de dyrkede Gulerodsformer. 1908. København: Nielsen & Lydiche

Betydningsfulde foregangsmænd og vigtige sortshistoriske kilder indenfor grønsagsdyrkningen i Norge før 1900:

F. C. Schübeler (1815-1892). Frederik Christian Schübeler tog studentereksamen i 1833, og efterfølgende aflagde han i 1840 embeds-eksamen i medicin, hvorefter han var praktiserende læge indtil 1848. Han drog dette år bl.a. med støtte fra Det kgl. Selskab for Norges Vel ud på en længere rejse til Tyskland, Italien, Østrig, Schweiz, Holland, Belgien, Frankrig og England. Rejsen varede til 1851, og dens formål var studier af have dyrkningen over hele Europa gennem besøg i bl.a. botaniske haver og på museer. Hjemvendt fra denne rejse blev Schübeler samme år ansat som docent i botanik ved universitetet i Oslo. Fra 1852 tillige som leder af det økonomiske forsøgsarbejde ved den botaniske have i samme by. Via et lektorat i 1864 blev han i 1866 udnævnt til professor i botanik og samtidig til direktør for Oslos botaniske have, hvor mange norske gartnere gennem hans kyndige oplæring modtog deres uddannelse. Schübeler var den første til i 1852 i Oslo at arrangere en udstilling af norske havebrugsprodukter af enhver art. I de følgende år blev det til hele tolv havebrugsudstillinger. Fra 1860 til 1880 drev Schübeler for egne midler over hele Norge omfattende og gennemgribende prøvedyrkninger af bl.a. grønsagssorter samt forsøg med frøavl heraf. Via egne forsøg i den botaniske have samt med hjælp fra utallige lokale forsøgsværter afdækkede han de forskellige sorters ydeevne under de vidt forskellige dyrkningsforhold, landet byder på. Det lykkedes faktisk Schübeler udover sortsforsøgene med køkkenurter at afdække flere tusinde planters nordligste dyrkningsgrænse. Resultaterne af hele denne storstilede forsøgsvirksomhed blev grundlaget for hans storværk *Viridarium Norvegicum*. Schübelers arbejde indenfor havebrug og gartneriet havde en fundamental betydning ikke blot for væksten indenfor disse fagområder, men for hele landet. For sin indsats blev han i 1865 hædret med Det kgl. Selskab

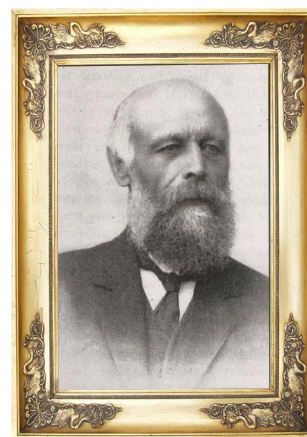

for Norges Vels guldmedalje, ligesom han i 1885 blev udnævnt til æresmedlem af Selskapet Havedyrkningens Venner, for hvis stiftelse han havde gjort et stort arbejde. Schübeler, hvis skribentvirksomhed satte varige aftryk på havedyrkningen og gartneriet i Norge, var endvidere medlem af en lang række videnskabelige selskaber. F. C. Schübeler døde 77 år gammel i 1892.

Vigtige skrifter fra F. C. Schübelers hånd:⁷

- Kjøkkenhaven i 3 udgaver eller oplag og oversat til flere sprog. 1865, 1881 og 1885. Christiania: J. W. Cappelens Forlag

P. Nøvik (1844-1915), hvis fulde navn var Peter Nøvik, var sømand sammen med sin far fra konfirmationsalderen indtil han blev 20 år gammel. Men det var dog gartnerfaget, der trak mest i ham, og i 1865 kom han i lære hos amtsgartneren i Nordre Trondhjems Amt. Læretiden fortsatte efter en tid i Kristiania og i den botaniske have i Oslo. Det blev også til ophold i tyske gartnerier, for P. Nøvik var stærkt optaget af at tilegne sig viden indenfor alle felter af sit fag.

Efter hjemkomsten fra Tyskland havde han fra 1870 til 1890 forskellige ansættelser som herskabsgartner. Sideløbende med dette praktiske virke begyndte han at studere botanik og havebrug, idet han ikke havde haft mulighed for en grundigere teoretisk uddannelse i sine yngre år. Teori og praksis måtte gå hånd i hånd, og under sin uddannelse opbyggede Nøvik en meget stor samling af både ældre og nyere havebrugslitteratur, og efterhånden kendte han hver en afkrog af havebrugsfaget ned i mindste detalje. Han delte gerne ud af sin store kærlighed til sit fag, og gennem artikler og foredrag forsøgte han med stor iver at fremme have dyrkningen i Norge. Det var derfor naturligt for P. Nøvik at sige ja, da han i 1885 blev tilbudt at være redaktør for Selskapet Havedyrkningens Venners nystartede tidsskrift *Norsk Havetidende*. En post han bestred med stor glæde og flid frem til 1914. Fra 1890 til 1914 var han ligeledes samme forenings sekretær. I 1894 blev der i Norge oprettet en stilling som statsgartner, som Nøvik var selvskreven til, og som han bestred, indtil den i 1906 blev nedlagt. Gennem hele sit liv var han optaget af at suge til sig af den nye viden, der blomstrede frem overalt i verden, og han foretog derfor utallige udlandsrejser til bl.a. Sverige, Danmark, Tyskland, Belgien, Holland, Frankrig, England, Irland og USA. Den viden Nøvik opsamlede på disse rejser og hans egen praktiske og teoretiske baggrund var et perfekt udgangspunkt for den opgave, som han så som sit egentlige livsværk: Havebruget i Norge skulle ikke blot fremmes, nej det skulle blomstre. Med udgangspunkt i statsgartnerstillingen tog han på rejser over hele Norge, holdt hundreder af foredrag og havebrugskurser i selv de fjerneste egne af landet, skrev artikel efter artikel til dagspressen og fagtidsskrifterne, deltog som dommer i havebrugsudstillinger samt var medlem af en lang række komitéer og organisationer. Nøvik var således absolut en af foregangsmændene i det store opsving, som det norske havebrug fik i slutningen af 1800-tallet og i begyndelsen 1900-tallet, og han var begavet med en evne til at formulere sig både i tale og på skrift, som gjorde det let for ham at vid-

erebringe sine budskaber kortfattet og klart, men på samme tid gennemarbejdet og sagligt. Bl.a. derfor fik hans havebrugsbøger, hvoraf flere blev trykt i adskillige udgaver og oplag, samt hans medvirken i de tre første udgaver af Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon stor betydning i samtiden. P. Nøvik, der døde d. 5. marts 1915 i Kristiania, blev hædret ved utallige lejligheder for sin indsats for havebruget i ikke blot Norge, men i hele Skandinavien. Således blev han udnævnt til æresmedlem i Norsk Gartnerforbund i 1910 og i Selskapet Havedyrningens Venner i 1914 samt i en række udenlandske selskaber og foreninger.

Vigtige skrifter fra P. Nøviks hånd:⁸

- Landmandens Kjøkken- og Blomsterhave. 1881. Kristiania: Bjørnstad & Co
- Norsk Havebog, 3. del Kjøkenhaven i 6 udgaver eller oplag. 1890 til 1919. Christiania: Grøndahl & Søns Forlag
- Grønsagers Dyrkning i 2 udgaver eller oplag. Bl.a. 1895. Christiania: Grøndal & Søns Bogtrykkeri
- Smaabrukerens Havebog i 3 udgaver eller oplag. Bl.a. 1913. Kristiania: Grøndal & Søns Bogtrykkeri

Betydningsfulde foregangsmænd og vigtige sortshistoriske kilder indenfor grønsagsdyrkningen i Sverige før 1900:

Daniel Andreas Joakim Müller (1812-1857) blev efter en elevtid ved den botaniske have i Greifswald ansat ved den botaniske have i Uppsala. I 1841 blev han gartner ved og forstander for Svenska Trädgårdsföreningens Trädgårdar i Stockholm, ved hvis havebrugsskole han også kom til at undervise. Müller blev i disse stillinger til 1850. Efter en kort tid som handelsgartner i Stockholm fik han hvervet som forstander ved Uppsalas botaniske have. Med udgangspunkt i sine ansættelser i Stockholm og Uppsala satte Müller bl.a. via et omfattende forfatterskab indenfor et bredt felt af havebrugsemner et afgørende aftryk på den svenske have dyrknings udvikling. Trods sin alt for tidlige død blot 45 år gammel i 1857 fik Müller udover at skrive de mange bøger, også tid til en rejse til Skt. Petersborg, en flittig brevveksling med kolleger samt udarbejdelse af mange artikler i forskellige havebrugstidsskrifter etc.

Vigtige skrifter fra D. A. J. Müllers hånd:⁹

- Trädgårds-skötsel i 3 udgaver eller oplag, hvoraf det tredje redigeredes af A. Sundius. 1848-1853, 1858-1864 og 1888. Stockholm: A. Bonniers Förlag
- Trädgårdsvännen i 3 udgaver eller oplag. 1856, 1858 og 1866. Stockholm: A. Bonniers Förlag

Lars Erik Lindgren (1828-1911) var fra 1858 forstander for Skaraborgs Läns Trädgårdsförening. Herefter udnævntes han i 1863 til forstander for Lantbruksakademiens Trädgårds-afdeling og Trädgårdsskola ved Lantbruksakademiens Experimentalfelt. En stilling han havde indtil år 1900. Gennem sit lange virke ved det svenske landbruksakademis havebrugsafdeling, som han var en fremragende og fremsynet leder for, fik Lindgren særlig gennem de mange sortsforsøg med køkkenurter stor betydning for den svenske grønsagsdyrknings fremmarch i slutningen af 1800-tallet og i begyndelsen af 1900-tallet. Og hans forsøgsvirksomhed

var en fremragende forløber for Alnarps Trädgårdars Försöksverksamhet. E. Lindgren anses for en af de mest betydningsfulde foregangsmænd indenfor havebruget ikke blot i Sverige, men i hele Norden, og særlig hans forfatterskab blev af stor betydning for udviklingen indenfor have dyrkningen og gartneriet: *"Lindgren var en stor mand i mer end en henseende. Han var en fremragende gartner, en dygtig forretningsmand og fremfor alt en betydelig forfatter. Hans skrifter har ikke alene hat stor betydning for Sveriges havebruk, men mange av dem har ogsaa øvet betydelig indflydelse paa havebruget i vort land."*¹⁰

Det samme var tilfældet med hans arbejde som redaktør af tidsskriftet Tidning för trädgårdsodlare samt hans mange artikler i Kungl. Landtbruks-Akademiens Handlingar och Tidskrift. I en alder af 83 år døde E. Lindgren i 1911 i Rönninge. Han var trods pensionering lige til sin død optaget af havebruget og sin omfattende litterære virksomhed.

Vigtige skrifter fra E. Lindgrens hånd:¹¹

- Trädgårdsbok för folkskolor och lantmän i 4 udgaver eller oplag. 1861 til 1873. Skara og Stockholm: J. P. Pettersson
- Trädgårdsbok för Norden sammen med L. A. Ringius. 1868. Stockholm: S. Flodins Förlag
- Folkskolans Trädgårdsbok. 1873. Stockholm: S. Flodins Förlag
- Handledning i Trädgårdsskötsel för Folkskolor. 1876. Stockholm: S. Flodins Förlag
- Trädgårdsbok i 7 udgaver eller oplag. 1879 til 1891. Stockholm: S. Flodins Förlag
- Handbok i svenska Trädgårdsskötseln i 5 udgaver eller oplag. Sammen med A. Pihl og G. Löwegren. 1872-1903. Stockholm: S. Flodins Förlag. Betragtes af mange som den vigtigste og mest gennemarbejdede havebrugsbog udgivet på svensk i 1800-tallet.

Betydningsfulde foregangsmænd og vigtige sortshistoriske kilder indenfor grønsagsdyrkningen i Danmark 1900-1950:

C. Mariboe (1859-1925), hvis fulde navn var Carl Rudolph Ferdinand Mariboe, blev efter at have afsluttet sin gartneruddannelse havebrugskandidat fra Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole i 1880. Herefter var han bl.a. gartner på Turebyholm. I 1882 rejste han på et studieophold til England. Hjemvendt til Danmark havde han kort tid ansættelse hos G. J. Bøgh i Horsens, efter hvilken han erhvervede et stykke jord ved Fredericia, hvor han begyndte at drive planteskole. I 1890 opgav han dog livet som selvstændig og flyttede til København. Her ventede en ansættelse som redaktør af tidsskriftet Haven. Gennem dette hverv fik C. Mariboe stor betydning for havebrugets fremme i Danmark. Han var sideløbende med arbejdet på Haven stærkt engageret i Alm. dansk Gartnerforening, hvor han var medlem af bestyrelsen fra 1895-1900. Efter en periode som forsøgsleder hos Dansk

Frøavlskompani blev han i 1915 ansat i administrationen hos Statens Forsøgsvirksomhed, ligesom han blev ansat som sekretær hos De samvirkende danske Haveselskaber. Skolehavesagen havde C. Mariboes særlige interesse, og han blev medstifter af foreningen Skolehaven, hvor han også virkede som sekretær. C. Mariboe skrev bl.a. havebøger for den mindre grønsagsdyrker. Herudover var han medforfatter af Danmarks Havebrug og Gartneri til Aar 1919, ligesom han skrev en lang række artikler til både dagblade og forskellige fagtidsskrifter. Han var endvidere medforfatter af Nordisk Illustreret Havbrugsleksikons 1. udgave.

Vigtige skrifter fra C. Mariboes hånd:¹²

- Køkkenhaven. 1908. Århus: Dansk Landbrug's Forlag
- Illustreret Havebog i 3 dele, hvor G. A. Becker har skrevet afsnittet om køkkenurter. 1920-1921. København: H. Hagerups Forlag

G. A. Becker (1860-1945) eller rettere Gotfred Abraham Becker kom, efter moderens død, i en alder af 4 år i pleje hos sine bedsteførelde. Bedstefaderen, der var præst, havde ved præstegården en stor have, i hvilken den lille drengs interesse for planter blev vakt. Det var derfor næsten givet på forhånd, at Becker efter at have aflagt studentereksamen skulle i gartnerlære. Læretiden tilbragtes på Frijsenborg Gods og hos den fremsynede gartner og frøavler G. J. Bøgh i Horsens. I 1882 tog G. A. Becker eksamen som havebrugs-kandidat på Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole i København. Herefter arbejdede han samtidig med videre studier i bl.a. plantedrivning som gartner hos grosserer Hans Puggaard. I 1884 kunne han aflægge eksamen i plantedrivning og sirgartneri, som det dengang hed. Fra dette år og frem til 1908 arbejdede Becker som gartner i Botanisk Have i København. Men han havde en stærk trang til at videregive den store viden om plantedyrkning, som han efterhånden havde opbygget, til de kommende generationer af gartnere og havebrugskandidater. Det blev først gartnereløverne på Rosenborg gartnerlæreanstalt, der fik glæde af hans kundskaber, derefter kom Becker i 1903 til Landbohøjskolen, hvor han underviste først som lektor, senere i 1908 som docent i bl.a. drivning og dyrkning af grønsager. I 1923 blev han udnævnt til professor i havebrug. En stilling han havde indtil 1926. G. A. Becker var et menneske med et stille sind, og han var beskeden af natur. Det fortælles om hans undervisning, der byggede mere på et videnskabeligt end på et praktisk grundlag, at den var omhyggelig og blev gennemført på den mest ulastelige måde, hvad angik det faglige indhold. Selvom G. A. Beckers virke mest var optaget af undervisningen på landbohøjskolen blev der også tid til at medvirke i de første fire udgaver af Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon og Danmarks Havebrug og Gartneri til Aar 1919 samt forfatte en lang række lærebøger, havebøger for lægfolk og artikler til fagtidsskrifter etc.

Vigtige skrifter fra G. A. Beckers hånd:¹³

- Køkkenhaven, 2. del af Illustreret Havebog redigeret af C. Mariboe. København: H. Hagerups Forlag

Peder Henriksen (1862-1921), der havde sit hovedvirke som havebrugskonsulent for De samvirkende jyske Husmandsforeninger, var efter endt gartneruddannelse ansat som assisterende gartner ved Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole fra 1885 til 1888. Herefter tog han på en rejse til Tyskland for at videreuddanne sig i Passau. I 1892 fik han hvervet som forstander for Beder Havebrugsskole, hvor han var ansat til 1913. I sin tid i Beder udviklede han som en af

de første de såkaldte kurser i landbrugets bierhverv. Disse kurser, som han fortsatte med at afholde efter sin ansættelse som konsulent i de jyske husmandsforeninger i 1913, blev yderst populære, og de kom til at sætte et stort aftryk på køkkenurterdyrkningen i de jyske husmandshaver og i den markkultur med grønsager, som efterhånden byggedes op i de små brug. P. Henriksen benyttede enhver lejlighed til at udbrede budskabet om det nyttige i dyrkningen af grønsager. På utallige husmandsmøder har man kunnet glæde sig over hans entusiasme for denne sag. For Henriksen var fortæller, og han kunne gribe enhver forsamling med sin humoristiske, engagerede og ikke mindst begavede måde at formidle stoffet på. Hans vindende væsen gjorde, at han var vellidt hos husmændene. P. Henriksen var ikke blot en yderst arbejdsom husmandskonsulent, han var tillige en dygtig skribent, og han forfattede en række havebøger, ligesom han skrev artikler til tidsskrifter. Herudover var han ansat på tidsskriftet Husmandshjemmet. I 1922 et år efter P. Henriksens død i 1921 blev der af De samvirkende jyske Husmandsforeninger rejst et mindesmærke for ham i Beder.

Vigtige skrifter fra P. Henriksens hånd:¹⁴

- Køkkenurter Frugt og Blomster i 7 udgaver eller oplag. 1904-1922. Århus: Lauritz Bechs Bogtrykkeri & A. Bayers Forlag
- De bedste Former af Køkkenhaveplanterne og deres Dyrkning. 1915. Århus: Husmandstrykkeriet
- Køkkenhaven. 1916-18. Århus: Aarhus Amtstidendes Bogtrykkeri
- Vejledning til indkøb og dyrkning af Have- og Blomsterfrø i flere udgaver eller oplag. 1918, 1921 og 1930. Løgstør: Ejnar Knudsens Bogtrykkeri.
- Afsnittet Køkkenhavebrug i N. Junckers Den Danske Landmandsbog. 1919. København: Junckers Forlag

J. N. Risum (1870-1939). Jens Nielsen Risum kom i en tidlig alder ud at tjene på landet, hvorefter han i 1889 kom i lære som gartner på Mors og senere hos L. Dæhnfeldt i Odense samt hos R. M. Ægidius, der havde et handelsgartneri i Randers. Herefter tog Risum på valsen og arbejdede 5 år i gartnerier i Tyskland, Østrig og Italien. Hjemvendt til Danmark fik han i 1900 hvervet som overgartner i Københavns Zoologiske Have, hvor han var ansat til 1931, hvor gartneriet i zoo blev nedlagt. Det er det oplysende havebrugsarbejde, der har gjort J. N. Risum mest kendt, og mange havde fra 1904 og frem til hans død i 1939 glæde af hans ugentlige haverådgivning i dagbladet Politiken, der var det første danske dagblad til at ansætte en decideret havebrugsmedarbejder. Et hverv, som Risum allerede havde fået hos ugebladet Hjemmet i 1900. Udover disse ugentlige artikler skrev Risum en lang række havebøger om både nytte- og blomsterhaven, og han var sideløbende med sit forfatterskab stærkt optaget af foreningsarbejdet i bl.a. Privatgartnerforeningen, som han var medstifter af og formand for fra 1917 til sin død, samt i Alm. dansk Gartnerforening, hvor han var næstformand og medlem af en lang række udvalg. Det blev også til medvirken i Nordisk Illustreret Havebrugsleksikons 4. og 5. udgave. Hele J. N. Risums livsværk var præget af en høj grad af faglighed og en mægtig arbejdsindsats, der begge gjorde hans aftryk på ikke blot gartnerfaget, men hele det danske havebrug varigt og betydeligt.

Vigtige skrifter fra J. N. Risums hånd:¹⁵

- Nyttehaven i 2 udgaver eller oplag. 1923 og 1931. København: Hjemmets Forlag og Hage & Clausens Forlag
- Køkkenhaven. 1934. København: I. Fr. Clausens Forlag
- J. N. Risums's Illustrerede Havebog i 4 udgaver eller oplag. 1935 til 1951. København: J. Fr. Clausens Forlag

A. Dalskov (1872-1952) blev i 1914 tilknyttet Kolonihaveforbundet som ulønnet *"Raadgiver i alle Sager Havebrug vedkommende"*¹⁶ og fra 1916 blev han fastansat i forbundet som statskonsulent. En post han bestred i 27 år frem til 1943. Dalskovs virke, der var præget af hans rige iagttagelses-evne og fine sans for den praktiske dyrkning, rummede et mangesidigt oplysningsarbejde for Kolonihaveforbundets medlemmer. Hans opgaver gik lige fra at skrive artikler til forbundets tidsskrift Kolonihaven, over kurser og foredrag for medlemmerne til ledelse af havevandring. Sideløbende hermed var der tid til at skrive en lang række pjecer og bøger om havedyrkning samt medvirke i 4. og 5. udgave af Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon. Ved Dalskovs afgang som statskonsulent, havde han sat et afgørende aftryk på havebruget i de danske kolonihaver, og han fik disse ord med ind i sit otium: *"Hvad Carl Nielsen organisationsmæssigt har betydet for Forbundet, har Hr. Dalskov betydet for den havemæssige Del. ... Hans artikler er altid blevet læst med den største Interesse af Havedyrkerne, de var nemlig skrevet paa en Maade, saa Menigmand kunde forstaa, hvad Mening den var."*¹⁷

Vigtige skrifter fra A. Dalskovs hånd:¹⁸

- Kortfattet Vejledning i Køkkenurternes Dyrkning. 1915. København: Nordisk Blomsterimports Forlag
- Vejledning i Havebrug i 4 udgaver eller oplag. Bl.a. 1919. København: Bertelsens Boghandels Forlag
- Dalskovs Havebog i 2 udgaver eller oplag. 1921 og 1944. København: J. Kihls Forlag og Grafisk Forlag
- Kolonihavernes Køkkenhavebrug. 1924. København: Kolonihave-Forbundet for Danmark, Calbergs Bogtrykkeri
- Hvorledes skal jeg dyrke min Have. 1924. København: Hage & Clausens Forlag
- Køkkenurterne i Kolonihaverne i 3 udgaver eller oplag. Bl.a. i 1932 og 1939. København: Kolonihave-Forbundet for Danmark
- Den lille have. 1941. København: Grafisk Forlag
- Danmarks Haver. Afsnittet Køkkenhaven. 1944. København: A. Jørgensens Forlag
- Statskonsulent Dalskovs nye havebog. 1949. København: Grafisk Forlag

Hakon Sørensen (1884-1965) tog sin gartneruddannelse i Danmark og Tyskland og blev i 1910 havebrugskandidat fra Den kgl. Veterinær og Landbohøjskole i København. Herefter var han assistent for forsøgsleder Niels Esbjerg i forsøgshaven i Boldesager ved Esbjerg. I 1913 blev H. Sørensen ansat som forsøgsleder hos Det jydskes Haveselskab på den nyindkøbte gård ved Hørning. Her udførte han et grundigt og dygtigt forsøgsarbejde, der var med til at bane vejen for det centrale statslige forsøgsvæsen, der blev oprettet i 1915. I 1920 fik han stillingen som forsøgsleder ved den nyoprettede havebrugsforsøgsstation i Hornum i Himmerland, hvor han fra 1931 var forstander. En stilling han havde til 1949, hvor

han trak sig tilbage. På Hornum Havebrugsforsøgsstation arbejdede H. Sørensen først og fremmest med afprøvninger af køkkenurtesorter, men også kulturforsøg som f.eks. gødningsforsøg fyldte meget. Hakon Sørensen var stærkt involveret i oprettelsen af Fællesudvalget for Prøvedyrkning af Køkkenurter, og han var fast medlem af det fra starten og gennem hele sit virke som statslig forsøgsleder og forstander for Hornum. Herudover blev det til en lang række artikler om bl.a. forsøgssagen i havebrugstidsskrifterne samt medvirken i 4. og 5. udgave af Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon.

Vigtige skrifter fra H. Sørensens hånd:¹⁹

- Liste over Sorter og Stammer som kan anbefales til Dyrkning. Udg. i Årbog for Gartneri fra 1932 til 1943 med undtagelse af 1941. Fra 1932 til 1940 forfattet af H. Sørensen.
- Havebrug. Grundbog for det landbrugsfaglige Oplysningsarbejde. 1943. København: Nielsen & Lydiche

A. Pedersen (1887-1978) viste allerede tidligt en særlig boglig begavelse, og han sad øverst i skolen, som det dengang hed. Dette ændrede dog ikke ved, at han i en alder af 10 år måtte ud at tjene. Da han var blevet 16 år gammel kom han i lære som gartner på forskellige planteskoler på Salling egnen. Særligt den sidste læreplads på Lavrs Lavrsens planteskole i Jebjerg skulle få stor betydning for den unge Pedersen, for Lavrsen var en

dygtig gartner og planteskolemand. Efter et højskoleophold på Salling Højskole og en periode med arbejde i Tyskland tilbragte A. Pedersen to vintre på Beder Havebrugsskole, og i 1911 kom han ind på havebrugsstudiet på Den kgl. Veterinær og Landbohøjskole i København, hvorfra han i 1913 blev havebrugskandidat. Fra 1913 til 1918 var han lærer på Beder Havebrugsskole og havde sideløbende hermed andre hverv indenfor havebruget. I 1918 fik A. Pedersen en stilling som konsulent for Alm. dansk Gartnerforening. Her var han i fire år, og han var blandt andet med til at oprette Fællesudvalget for Prøvedyrkning af Køkkenurter, hvor han kom til at virke som sekretær, kasserer og forsøgsleder frem til 1922, og det var ham der forfattede udvalgets første beretning i 1921. Et rejselegat fra landbohøjskolen gjorde det muligt for A. Pedersen at tage på en studierejse på et halvt år til USA. Efter sin hjemkomst blev han i 1923 ansat som docent på Den kgl. Veterinær og Landbohøjskole i København, hvor han tre år senere blev udnævnt til professor og bl.a. kom til at undervise i almindelig havebrugslære og dyrkning af køkkenurter. Anton Pedersen var i besiddelse en uhyre energisk arbejds-evne, og han var et dybt engageret foreningsmenneske. Det var derfor naturligt, at han kom til at sidde i en lang række udvalg og foreningsbestyrelser og blev et aktivt medlem af utallige organisationer og sammenslutninger indenfor havebruget. Det er ikke en overdrivelse at sige, at A. Pedersen herigennem samt gennem sit yderst omfangsrige forfatter-skab og ikke mindst via sin undervisningsgerning blev sin tids mest betydningsfulde person indenfor havebruget i Danmark. *"Som lærer ved højskolen var Anton Pedersen uhyre grundig og meget vidende. Det var ikke de store oratoriske udsving, der prægede hans forelæsninger, og de mange timer*

med samme lærer kunne måske forekomme enkelte elever noget ensformige. Hans forelæsningsstil var ordknap og præget af bestemte vendinger, men man var aldrig i tvivl om, at det var en stor personlighed, man havde som lærer, og han var yderst respekteret.²⁰ Sideløbende med undervisningen og den havebrugsorganisatoriske indsats var A. Pedersen en kolossal produktiv forfatter af artikler til havebrugstidsskrifter samt en lang række pjecer og småskrifter om havehistoriske emner. Herudover blev det i 1963 til et jubilæumsskrift i anledning af 100 året for havebrugsstudiets oprettelse på landbohøjskolen, storværket Danmarks Frugtsorter, der står som et monument i dansk havebrugslitteratur samt redaktionen af 4. og 5. udgave af Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon, hvis 3. udgave han også havde bidraget til.

Vigtige skrifter fra A. Pedersens hånd:²¹

- Dyrkning af Køkkenurter i 3 udgaver. 1921 til 1936. København: N. C. Roms Forlag og Alm. dansk Gartnerforening
- Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon. Redaktion af 4. og 5. udgave. 1934-1936 og 1945-1948. København: G. E. C. Gad

J. Tholle (1891-1968), hvis fulde navn var Johannes Emil Immanuel Tholle, blev uddannet som gartner i Vedbygårds have i Ruds Vedby og hos C. J. Brostrøms og Fridlev Køsters planteskoler i henholdsvis Viborg og Brabrand. Tholle blev havebrugskandidat i 1914, og fra dette år virkede han hovedsageligt som havearkitekt gennem først flere ansættelser og senere som selvstændig. Herudover var han en meget velskrivende forfatter af havebøger. Særligt havebrugshistoriske emner havde hans store bevågenhed, og der udkom et utal af bøger om dette emne fra hans hånd. Men også havebøger for private haveejere er at finde i hans kolossale forfatterskab, ligesom han var medarbejder ved udarbejdelsen af en lang række fagbøger og leksika heriblandt 4. og 5. udgave af Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon. Blandt hans hovedværker skal nævnes pragtværket Danske Gartnerivirksomheder I-III, der udkom i 1934-36, og som han forfattede sammen med en lang række af den tids fremmeste havebrugspersonligheder i Danmark.

Vigtige skrifter fra J. Tholles hånd:²²

- Min Nyttehave. 1945. København: C. Allers Forlag
- Haven i 3 udgaver eller oplag. 1939 til 1945. København: C. Allers Forlag og A/S Union

Reinhardt Kristensen, der fødtes i 1907, er absolut en af de mest betydningsfulde foregangsmænd indenfor arbejdet med køkkenurtesorternes forædling og dyrkning i Danmark frem mod 1950. Efter at være blevet havebrugskandidat fra Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole i København 1934 blev han som helt nyuddannet samme år ansat som leder af den nyoprettede forædlingsafdeling for haveplanter hos DLF og FDB på Toftø i Tåstrup. Senere blev Kristensen i 1952 udnævnt som forstander samme sted.

Under sin ansættelse som forsøgsleder på Toftø foretog

han studierejser over hele Norden samt i Tyskland, Holland, England, USA og Canada. I 1947 blev R. Kristensen udnævnt som lektor i køkkenurtedyrkning ved landbohøjskolen, og han skrev i den forbindelse flere meget betydningsfulde lærebøger i dette fag bl.a. på opfordring fra Alm. dansk Gartnerforening. Kristensen havde gennem hele sit virksomme liv en lang række tillidshverv i foreninger, udvalg og råd i ind- og udland. De vigtigste i denne sammenhæng var hans medlemskab af Fællesudvalget for Prøvedyrkning af Køkkenurter fra 1934 til 1975 samt hans medlemskab af Alm. dansk Gartnerforenings hovedbestyrelse i perioden 1947-1962, hvor han fra 1954 til 1960 virkede som næstformand og fra 1960 til 1962 som formand. Alm. dansk Gartnerforening udnævnte R. Kristensen til æresmedlem i 1970. Udover forfatterskabet af de nævnte lærebøger skrev Kristensen et utal af artikler til faglige tidsskrifter indenfor have- og landbruget, ligesom han medvirkede i arbejdet med faglige ordbøger og leksika. Her skal nævnes hans bidrag til Nordisk Illustreret Havebrugsleksikons 5. udgave.

Vigtige skrifter fra R. Kristensens hånd:²³

- Køkkenurter i 2 udgaver eller oplag. 1941 og 1945. København: Alm. dansk Gartnerforening
- Min Køkkenhave i 2 udgaver eller oplag. Bl.a. 1945. København: J. Fr. Clausens Forlag
- Køkkenhaven. 1952. København: Østifternes Haveselskab
- Dyrkning af køkkenurter. 1954. København: Alm. dansk Gartnerforening

A. M. Danvig (-1966) eller rettere Alfred Mortensen Danvig blev i 1910 efter at have uddannet sig i forskellige gartnerier havebrugskandidat fra Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole i bl.a. frøavl og forsøgsvæsen. Efter en studierejse til USA blev han i 1922 ansat hos Alm. dansk Gartnerforening, som konsulent og forsøgsleder for Fællesudvalget for Prøvedyrkning af Køkkenurter. I 1928 blev han sekretær for foreningen og fik samme år det betydningsfulde job som redaktør af Gartnertidende. Hans titel var kontorchef, og som sådan virkede han til 1959. Danvig var en gudsbenådet skribent, og han forfattede utallige artikler til Gartnertidende, ligesom han var en yderst produktiv forfatter af bl.a. lærebøger i plantedrivning og køkkenurtedyrkning. Hans bidrag til 5. udgave af Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon bør også nævnes.

Vigtige skrifter fra A. M. Danvigs hånd:²⁴

- Lærebog i Frugt- og Grøntdrivning i 7 udgaver eller oplag bl.a. også med titlen Plantedrivning. 1915 til 1945. København: Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag, N. C. Roms Forlag og Alm. dansk Gartnerforening
- Dyrk selv Deres Grønsager. 1940. København: H. Hirschsprungs Forlag
- Køkkengartneriet, under glas og på friland. 1950-51. København: Dansk Studieforslag

Nicolaus Juncker, der bl.a. via sit eget forlag i Birkerød, redigerede og udgav disse centrale skrifter:

- Haandbog i Landbrugets Bierhverv. 1909. København: H. Hagerups Boghandel
- Rationelt Havebrug. 1915. København: L. A. Jørgensens Bogtryk

- Den Danske Landmandsbog. 1919. København: Junckers Forlag

Povl Bruun-Møller, der var bosat i København og virkede som konsulent, udgav udover sin medvirken i 5. udgave af Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon flere vigtige skrifter bl.a. på foranledning af Alm. dansk Gartnerforening:

- Den moderne Køkkenhave. 1943. København: Østifternes Haveselskab
- Landbohaven sammen med flere andre forfattere i 3 udgaver eller oplag. 1944 til 1949. København: Det kgl. danske Landhusholdningsselskab
- Lærebog i grønsagsdyrkning i 2 udgaver eller oplag. 1949 og 1953. København: Alm. dansk Gartnerforening

Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon er af fundamental betydning for belystningen af køkkenurternes sortshistorie i Skandinavien i første halvdel af 1900-tallet. Det udkom over en 50 år lang periode fra 1897 til 1948 først i hæfteform derefter samlet i bogform i hele fem udgaver under medvirken af eksperterne indenfor havebrugsfagene i Norden. Det er kort sagt forfattet af foregangsmændene, og må derfor betragtes som om ikke den fremmeste så i hvert tilfælde en af de absolut vigtigste kilder indenfor dette felt. Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon vandt indpas over hele Norden, og det blev i samtiden anset for at være en meget fornem formidler af alle emner indenfor havebruget:

- *"Verket omfatter alt, som angaar Havedyrkningen, og det bør derfor blive en uundværlig Haandbog for enhver Havedyrker."*²⁵
- *"Som Havebrugsleksikonet nu foreligger, vil det bli til overmåde stor hjælp for alle plantedyrkere, for de unge i sine læreår, for de eldre under sitt arbeid i egen eller andres bedrift, for fagfolk som for amatører."*²⁶
- *"Leksikonet fant da også ganske snart vegen til så å si alle gartnere og et utrolig stort tall hageeiere i alle de nordiske lande.... Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon har utvilsomt sin store del av æren for den raske og gode utvikling av hagebruket og gartneriet i de nordiske land gjennom disse 45 år det har eksistert."*²⁷
- *"De nordiske Lande ejer en Række gode havebøger, som ogsaa med fuld Ret kan kaldes et Skatkammer, rige på Viden og Fremstillingskunst. Men mig forekommer det, at de blegner ved Jævnføring med Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon. De kan gennemgaaende ikke hamle op med dets Format, Nøjagtighed, Alsidighed og Dybde."*²⁸
- *"Her er Nordisk illustreret Havebrugsleksikon enestående i sin art, vel det bedste, der findes i nordisk litteratur, uundværlig for fagmænd som for den rutinerede amatør.....Nordisk illustreret Havebrugsleksikon står i dag som et anerkendt standardværk indenfor den nordiske havebrugslitteratur."*²⁹

En afgørende pointe ved Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon som kilde er ikke blot de fornemme beskrivende sortsangivelser og frøavlansvisninger indenfor hver grønsagsart, leksikonet er også et overflødighedshorn af artikler indenfor havefrøavl, havefrøhandel, forædling af haveplanter, forsøgsvirksomhed etc. Så man har her lejlighed til at følge grønsagssorternes udvikling og historie gennem alle de første fem årtier af *Planteforedlingens tidsalder*.

Det var L. Helweg, som i 1896 ved en henvendelse til forlaget G. E. C. Gad var initiativtager til Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon, som han selv efterfølgende var ledende redaktør for i de tre første udgaver. Hans medredaktører i 1. udgave var P. Nøvik for det norske stof og E. Lindgren for det svenske. Leksikonets bogudgave voksede gennem årene, idet 1. udgaven var på et bind. De to sidste udgaver, som er 4. og 5. udgave, der var redigeret af A. Pedersen, blev gennem den løbende og grundige revision og redaktion, der gennem hele værkets historie blev praktiseret, på henholdsvis 2 og 3 bind. Det helt særlige ved 4. udgave er, at der for hver grønsagsart er indføjet et afsnit specifikt rettet mod dyrkningsforholdene i henholdsvis Norge og Sverige. Her gennemgås sorterne bl.a. i forhold til de vidt forskellige klimatiske vilkår i de to lande, og disse afsnit er ligesom det øvrige stof skrevet af landenes ypperste eksperter. F.eks. har O. Moen skrevet afsnittet om hvidkålsdyrkingen i Norge, og E. Nilsson det om den svenske dyrkning af hvidkål.

Helweg udtrykker i 1. udgaves forord sine tanker om og sine forhåbninger til Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon på denne måde: *"I Udlandets Litteratur have leksikalske Værker i Havebrug allerede gennem mange Aar været kendte og paaskønnede. Blandt Gartnere og Haveelskere i de nordiske Lande var det et føleligt Savn, at der ikke eksisterede en Haandbog af denne Art, afpasset efter vore Forhold, og dette Savn maatte før eller senere afhjælpes. Naar jeg nu, da Nordisk illustreret Havebrugsleksikon foreligger afsluttet, nærer det sikre Haab, at dette Værk vil udfylde denne Mangel i Nordens Havebrugslitteratur, skyldes dette udelukkende den sagkyndige Bistand, som er ydet mig fra Medarbejdernes Side. Værkets talrige, originale Artikler, byggede paa fremragende Fagmænds og Videnskabsmænds selvstændige Viden, berettiger til at betegne det som et specielt nordisk Værk, og netop derigennem, at Artiklerne ere skrevne paa Grundlag af praktisk Erfaring, indhøstet under de samme klimatiske Forhold, som Læserne arbejde under, blive Anvisningerne en langt paalideligere Vejledning end det, Udlandets Haandbøger byde".*

Nordisk Illustreret Havebrugsleksikons 5 udgaver i bogform er:

- 1. udgave. 1902. København: G. E. C. Gad. Ledende redaktør L. Helweg. Medredaktører P. Nøvik, Norge og E. Lindgren, Sverige.
- 2. udgave. 1912. København: G. E. C. Gad. Ledende redaktør L. Helweg. Medredaktører P. Nøvik, Norge, E. Lindgren, Sverige og Ossian Lunden, Finland.
- 3. udgave i 2 bind. 1920-1921. København: G. E. C. Gad. Redaktør L. Helweg.
- 4. udgave 2 bind. 1934-1936. København: G. E. C. Gad. Redaktør A. Pedersen.
- 4. udgave i 3 bind. 1945-1948. København: G. E. C. Gad. Redaktør A. Pedersen.

Det skal i forbindelse med Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon nævnes, at ethvert nordisk konversationsleksikon med respekt for sig selv som et resultat af en udpræget sortsbevidsthed i tiden fra 1900-1950 i artiklerne om de enkelte grønsagsarter nævnte navnene på de sorter, som gjorde sig gældende på det tidspunkt, hvor de enkelte leksika blev redigeret og publiceret.

Maksimalpriser. I forbindelse med den generelle mangel på varer under første verdenskrig nedsatte indenrigsminister Ove Rode i 1914 Den overordentlige Kommission af 8. August 1914, der havde til opgave at udsende den prisregulerende

Oversigt over Maksimalpriser ved salg til Forbrugere, som udkom i adskillige udgaver indtil kommissionen blev nedlagt i 1921. Af disse udgør den 10. udgave fra 1919 en meget vigtig kilde i de danske grønsagers sortshistorie, idet den rummer en Fortegnelse over Maksimalpriser på Havefrø, der ganske vist havde et prisregulerende formål, men som i virkeligheden kom til at udgøre den første officielle sortliste over køkkenurter udgivet i Danmark. Alle grønsagsarter er repræsenteret, og målet har været at lave en så komplet fortegnelse som muligt over de køkkenurtesorter, der var i handelen på det tidspunkt i Danmark. Selvom dette ikke er lykkedes til fulde er Oversigt over Maksimalpriser et centralt skrift i denne sammenhæng.³⁰

- Oversigt over Maksimalpriser ved salg til Forbrugere. Udg. Den overordentlige Kommission af 8. August 1914. 10. udgave. Sluttet den 1. Februar 1919. København: J. H. Schultz' Forlagsboghandel

Dyrkning af Køkkenurter paa Friland og under Glas blev udgivet som en håndbog for gartnere og havebrugere med forsøgsleder ved Statens Væksthusforsøg i Virum Tønnes Bacher og formand for Fællesudvalget for Prøvedyrkning af Køkkenurter, handelsgartner Frode Sørensen som hovedforfattere og med en lang række havebrugseksperters som medarbejdere. Det er et hovedværk indenfor det danske gartneri og havebrug, og det må betragtes som en meget vigtig kilde i forståelsen af havebruget i Danmark frem mod 1950, da begge dets overordnede forfattere via deres hverv har haft et både praktisk og teoretisk kendskab til alle felter af grønsagsdyrkningen i deres samtid. Hertil kommer værkets fine behandling af sortsspørgsmålet, der er nøje besvaret for hver grønsagsart, hvilket gør det til et sandt skatkammer i arbejdet med grønsagernes sortshistorie. Det interessante ved Dyrkning af Køkkenurter paa Friland og under Glas er også, at det f.eks. fandt vej til det svenske havebrug i en oversættelse og bearbejdning af forsøgslederen for grønsagsafdelingen på Weibullsholm Värner Svensson med titlen Odling av köksväxter på friland och under glas.

- Dyrkning af Køkkenurter paa Friland og under Glas. Bacher, T. og Sørensen, F. 1943. København: E. Wienes Bogforlag

Danmarks Haver er udgivet af Kolonihaveforbundet i Danmark i 1944, og det udgør et samleværk i 2 bind om havedyrkningen i de danske kolonihaver i første halvdel af 1900-tallet. Det særlige afsnit om dyrkningen af køkkenurter er skrevet af Kolonihaveforbundets statskonsulent A. Dalskov, og for hver grønsagssort er der en beskrivelse som f.eks. af guleroden "Amager": *"Halvlang, valse-kegleformet, mørkrød Vintergulerod af god Kvalitet, holdbar."*³¹

- Danmarks Haver. Udg. Kolonihaveforbundet. 1944. København: A. Jørgensens Forlag

Betydningsfulde foregangsmænd og vigtige sortshistoriske kilder indenfor grønsagsdyrkningen i Norge 1900-1950:

S. Lysbakken (1873-1940). Sigurd Kornelius Lysbakken blev efter fra en tidlig alder at have arbejdet i asylgartneriet ved Rotvoll elev på landbrugsskolen i Ås i 1893, og han tog eksamen derfra i 1895. I årene 1896 til 1899 var han tilbage som gartner ved asylet i Rotvoll. Lysbakken fik under denne ansættelse bevilget en studieorlov, der gav ham mulighed

for at rejse til England, Tyskland, Belgien, Frankrig, Sverige og Danmark. Herefter blev det til forskellige ansættelser ved en række landbrugs- og havebrugsskoler bl. a. Kalnes landbrugsskole samt Hylla, senere Støp havebrugsskole, hvor han var forstander fra 1902 til 1919. Via denne post fik han gennem sin undervisning og ledelse stor betydning for havebruget i det nordenfjeldske Norge. Samtidig med forstanderhvervet var han amtsgartner i Nordre Trondhjem fra 1902 til 1908. I 1919 udnævntes S. Lysbakken til statskonsulent i havebrug. Han var herefter en del af Landbruksdepartementet. Gennem sit arbejde som statskonsulent fik den begavede og flittige Lysbakken stor betydning for havebrugets fremme i Norge: *"Hans målbevisste arbejde, hans rolige vurdering, seige utholdenhed og sikre sans for ekte verdier har betydd overordentlig meget for havebrukets utvikling i vårt land siden siste århundreskifte."*³²

S. Lysbakken, der bidrog til de sidste tre udgaver af Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon, var en meget produktiv forfatter af faglitteratur indenfor havebruget, og hans velskrevne bøger fik stor udbredelse som både håndbøger for private haveejere og lærebøger ved jordbrugsskolerne i Norge.

Vigtige skrifter fra S. Lysbakkens hånd:³³

- Praktisk grønsagsdyrkning senere Grønsakers Dyrkning og Anvendelse i 4 udgaver eller oplag. 1904 til 1918. Levanger og Kristiania: "Nordenfj. Tid."s trykkeri
- Kortfattet lærebok i havedyrkning senere Lærebok i hagedyrkning i 12 oplag eller udgaver. 1909 til 1954. Kristiania og Oslo: H. Aschehoug & Co
- Havestell til husbehov senere Hagestell i 8 udgaver eller oplag. 1925 til 1952. Oslo: H. Aschehoug & Co
- Kjøkkenhaven i Landbruksboken redigeret af N. Ødegaard. 1919. Kristiania: H. Aschehoug & Co

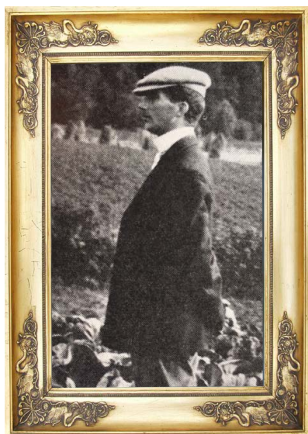
Olav Moen (1875-1960) uddannede sig bredt indenfor jordbruget og tog i 1895 eksamen ved Vestnes Landbrugsskole samt i 1897 ved Dandved Hagebrugs-skole. I 1913 blev han kandidat i havebrug fra Norges Landbrukshøgskole. Det blev herefter til studierejser på stipendium til Danmark, Tyskland og USA. Moen havde inden erhvervelsen af kandidatgraden haft en række ansættelser som gartner bl.a. som fylkesgartner i Telemark og som underviser ved flere af de norske have- og landbrugsskoler bl.a. ved Tveit Landbrugsskole, og i 1915 blev han lærer ved Statens Småbrukslærerskole, hvor han underviste til 1916. Samme år blev han docent ved Norges Landbrukshøgskole, hvor han fra 1919 var professor i grønsagsdyrkning og planteskoledrift frem til 1945. O. Moen var medlem af en række foreninger, og sad i en lang række komitéer, bl.a. krisekomitéerne under første verdenskrig, ligesom han var bestyrelsesmedlem i Selskapet Havedyrkningens Venner og i Norges Bondelag. Moen skrev et utal af havebrugsartikler til fagtidsskrifter, dagblade og en lang række andre publikationer samt bidrog til storværket GartnERNæringen i Norge, og han fik udgivet et meget stort antal bøger om alle sider af grønsagsdyrkningen herunder om forædling og frøavl. Endvidere var han medforfatter af Nordisk Illustreret Havebrugsleksikons 4. og 5. udgave.

Vigtige skrifter fra O. Moens hånd:³⁴

- Kjøbenhavn i 4 udgaver eller oplag. 1933 til 1949. Oslo: Samlaget
- Hagebok for Villaeiere sammen med flere andre. 1942. Oslo: Stensballe
- Forelesninger i Grønsakdykning. 1937. Maskinskrevet eks. på Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Udover disse kilder, som i sortsøjemed giver et samlende billede, har O. Moen forfattet en række vigtige bøger om de enkelte grønsagsarter, hvoraf skal nævnes:
 - Kål i 3 udgaver. 1917 til 1944. Kristiania og Oslo: Grøndahl & Sønns Forlag
 - Kepaløk. 1940. Oslo: Grøndahl & Sønns Forlag
 - Gulrotboka. 1942. Oslo: Grøndahl & Sønns Forlag
 - Erter. 1943. Oslo: Grøndahl & Sønns Forlag
 - Pastinak. 1943. Oslo: Grøndahl & Sønns Forlag

K. Weydahl (1880-1916), hvis fulde navn var Karl Kristian Karlsen Weydahl, tog gartnereksamen ved Åmots Hagebruksskole i 1902 efter en læretid hos bl.a. handelsgartner J. Nielsen i Oslo og ved Norges Landbrukshøgskoles Havebrug, hvorfra han blev havebrugskandidat i 1905. Herefter var han lærer ved Sandveds Hagebruksskole og stipendiat ved Norges Landbrukshøgskole til 1909, hvor han blev ansat som lærer i botanik og havebrug ved Sem Landbruksskole. Her var han til 1915. I 1911 fik Weydahl ansættelse som forsøgsleder ved Selskapet Havedyrkningens Venners nyoprettede havebrugsforsøgsstation på Sem, senere flyttet til Berg, i Asker. Her virkede han til sin alt for tidlige død i 1916, og han stod her sideløbende med sit undervisningsarbejde i spidsen for et fremragende forsøgsarbejde, som skulle blive grundlaget for hele det fremtidige arbejde med afprøvning af køkkenurter i Norge, og som skulle få afgørende betydning for grønsaksdyrknings fremgang i landet. K. Weydahl kan i nordisk sammenhæng med rette kaldes grønsaksdyrknings svar på W. A. Mozart. I et nærmest overnaturligt arbejdsraseri arbejdede han ikke blot med den praktiske anlæggelse og ledelse af de utallige forsøg det blev til fra 1911-1916 på Berg i Asker. Han underviste til 1915 på Sem Landbruksskole. Og han nåede i sit 36 årige liv en litterær produktion, som få når i et langt liv, og som i forhold til den korte tid, Weydahl fik til sin gerning, må betegnes som enorm. Det blev udover de mange forsøgsberetninger nævnt i kapitlet "Den skandinaviske forsøgs virksomhed med grønsager frem mod 1950" til et utal af artikler i både fagtidsskrifter og dagblade, til redaktion af havebrugsspalten i Ukeskrift for Landbruk og beskrivelser af en lang række andre forsøg samt til havebøger. Ved K. Weydahls død udtalte en samlet og chokeret norsk havebrugsverden sig gennem hans efterfølger H. H. Gran således: *"Et uventet og smertelig tap har vi at melde vore læsere; forsøgsleder Weydahl døde den 10de juni efter et kort, smertefuldt sykeleie, bare 36 aar gammel. Han var en av de faa, som vort land nødig kunde miste, en av de faa, som drev utviklingen fremover, en ildsjæl, som med selvfortærende energi ofret alt for den sak*

*han vilde tjene. Og i den korte tid han levet fik han utrettet mere end de fleste andre naar i aartier."*³⁵

Vigtige skrifter fra K. Weydahls hånd:³⁶

- Planteslag og Gjødsling i Havebruget. 1916. Kristiania. Grøndahl & Sønns Forlag
- Grønsakboken. 1916. Kristiania: J. W. Cappelens Forlag

Olav Matiasson Skard (1881-1965) aflagde gartnereksamen ved havebrugsskolen i Hylla i 1899 og blev i 1904 havebrugskandidat ved Norges Landbrukshøgskole. Det blev herefter til studierejser til Danmark, Sverige, Holland, Tyskland og England samt en del ansættelser ved en række have- og landbrugsskoler i Norge. Fra 1919 til 1934 var Skard ansat som sekretær hos Selskapet Havedyrkningens Venner, hvor han redigerede Norsk Havetidende og fra 1923 også Selskapet Havedyrkningens Venners Medlemsskrift. I 1934 blev han udnævnt til professor i frugtdyrkning og havebrugshistorie ved Norges Landbrukshøgskole. O. M. Skard var en flittig og dygtig skribent. Det blev til et utal af faglige artikler i tidsskrifter og dagblade, ligesom han skrev flere havebøger og pjecer samt var medredaktør på pragtværket Gartneren i Norge, der udkom i 1935, og medarbejder på 4. og 5. udgave af Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon. Skard var også et engageret foreningsmenneske. Af de mange medlemskaber af foreninger, forbund og udvalg skal i denne sammenhæng nævnes formandskabet i Selskapet Havedyrkningens Venner senere kaldet Det norske Hageselskab, hvervet som formand for både Norsk skolehagelag 1935 til 1941 og Norsk kolonihageforbund m.fl. I flere af de foreninger, han var medlem af eller formand for blev han udnævnt som æresmedlem.

Vigtige skrifter fra O. M. Skards hånd:³⁷

- Hagebok for barn og ungdom i 5 udgaver eller oplag. Bl.a. 1917 og 1944. Oslo: Norsk Skulehageforbund
- Hagebok. Stell av kolonihager og andre småhager. 1927. Oslo: Grøndahl & Sønns Forlag
- Sortsliste for hagebruget. Sammen med A. H. Bremer og E. Hildrum. 1951. Oslo: Grøndahl & Sønns Forlag

L. Undeland, der virkede som lærer i havebrug på Statens gartnerskole, Dømmesmoen, skrev bl.a. en lærebog i grønsaksdyrkning udgivet af Norsk Gartnerforening.

Vigtige skrifter fra L. Undelands hånd:

- Grønsakdyrkning. Lærebok for Hagebruksskulane i 4 udgaver eller oplag. 1942 til 1952. Oslo: Norsk Gartnerforenings Forlag
- Hagebrukslæra for jordbruksskolane. 1951. Oslo: Norsk Gartnerforenings Forlag

Betydningsfulde foregangsmænd og vigtige sortshistoriske kilder indenfor grønsaksdyrkingen i Sverige 1900-1950:

Gustaf Lind (1869-1945) uddannede sig fra 1889 på Kungliga Lantbruksakademiens trädgårdsskola, hvor han tog eksamen i 1891. Samme år blev han ansat som gartner og senere i 1900 udnævnt til forstander samme sted. På Kungliga Lantbruksakademiens trädgårdsskole gjorde Lind en stor

indsats for at reorganisere undervisningen og gøre den mere moderne, og han arbejdede fra sin post utrætteligt for at fremme havebruget over hele Sverige. De mange prøvedyrkninger af køkkenurtesorter, som han udførte, fik stor betydning for den senere etablering af en central og statsligt forsøgsvirksomhed indenfor dette område. G. Lind var udover sin undervisningsgerning en meget produktiv forfatter af tidskriftsartikler og havebøger, og han var en højt respekteret foregangsmand indenfor det svenske havebrug: *"Gustaf Linds namn står för alltid ristat i den svenska växtodlingens hävder. Under en tidsperiod, då så många nya åskådningar och idéer bröt igenom på alla trädgårdsskötselns områden, hade en begåvad, obändig och djärv natur som han stora möjligheter att nå lysande resultat."*³⁸

Vigtige skrifter fra G. Linds hånd:³⁹

- Köksväxtodling sammen med F. Liljewall i 5 udgaver eller oplag. 1908 til 1932. Stockholm: Wahlström & Widstrand
- Egnahemsträdgården i 7 udgaver eller oplag. 1909 til 1948. Stockholm: Wahlström & Widstrand
- Småbrukarens trädgårdsbok i 3 udgaver eller oplag. 1910 til 1924. Stockholm, Uppsala: J. A. Lindblads Förlag
- Skolträdgården i 5 udgaver eller oplag. 1917 til 1950. Stockholm: Wahlström & Widstrand
- Folkskolans trädgårdsbok i 2 udgaver eller oplag. 1920 og 1939. Stockholm: A.-B. M. Bergvalls Förlag

Carl G. Dahl (1875-1959), hvis fulde navn var Carl Georg Valdemar Dahl, blev i 1898 indskrevet ved universitetet i Uppsala, hvor han 1901 aflagde kandidateksamen i botanik. Efter en kort tilknytning til bl.a. Bergianska trädgården, rejste han i 1902 på studierejse til Schweiz og Tyskland. Efter sin hjemkomst i 1903 blev Carl G. Dahl forstander for Adelsnäs trädgårdsskola, og i 1910 begyndte hans egentlige livs gerning med ansættelsen ved Alnarps trädgårdar, hvor han først var forstander for havebrugsskolen til 1933 og fra dette år til 1940 afdelingsforstander for havebrugsafdelingen ved Alnarps lanbruks-, mejeri- og trädgårdsinstitut. Fra 1940 med titel af professor. I 1937 til 1940 var Dahl tillige forstander for Statens Trädgårdsforsök. Carl G. Dahl fik gennem sin forstandergerning ved Alnarp gennem det mest af 1900-tallets første halvdel en afgørende betydning for havebrugets udvikling i Sverige, og han var forfatter til utallige artikler og bøger om havebrugets mange afkroge, ligesom han ydede en stor indsats som medforfatter af 2. til 5. udgave af Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon.

Vigtige skrifter fra C. G. Dahls hånd:⁴⁰

- Om odling av köksväxter. 1918. Stockholm: Bilaga till Göteborgs-Posten
- Hemmets Trädgård sammen med J. Gréen. 1925. Stockholm: Svenska Andelsförlaget
- Trädgårdsskötsel sammen med L. Ekbrant. 1941-43. Malmö: Hermods Korrespondensinstitut
- Trädgårdsodling under glas sammen med bl.a. L. Ekbrant. 1943-1944. Malmö: Hermods Korrespondensinstitut

Axel Holzhausen (1871-1940) tog afgangseksamen fra Alnarps trädgårdsskola i 1889 og havde derefter en år-række forskellige ansættelser i England, Tyskland, Belgien og Danmark. 1898 kom han til Svenska Pilodlings- och Trädgårds-AB i Norrtälje og fra 1905 til 1916 var han ansat ved Göteborgs trädgårdsförening. Året efter i 1917 blev Holzhausen udnævnt til forstander for Nordiska kompagniets trädgårdar ved Haga og Ulriksdal, hvor han var til 1921. A. Holzhausen var en flittig og god skribent, der kunne formidle sit budskab i et levende sprog, og han var ophavsmand til en lang række havebøger samt ikke mindst det første svenske havebrugsleksikon af stort og gennemgribende format. Herudover bidrog han til 2. til 5. udgave af Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon.

Vigtige skrifter fra A. Holzhausens hånd:⁴¹

- Amatörträdgårdsmästaren. 1934. Stockholm: A. Bonniers Förlag
- Trädgårdens ätbara och nyttiga växter. 1935. Stockholm: A. Bonniers Förlag
- Svenskt trädgårdslexikon sammen med flere medarbejdere. 1938. Stockholm: A. Bonniers Förlag

Nils Sonesson (1888-1986) uddannede sig indenfor have- og landbruget i Sverige og Tyskland frem til 1914. I 1911 var han kort før påbegyndelsen af sine landbrugsstudier blevet ansat af Sveriges pomologiska förening, hvor han var til 1920. Dette år fik Sonesson en stilling som tjenestemand i den svenske Lanbruksstyrelsen. Her virkede han til 1953 og var i en periode sagkyndig i havebrugsanliggender. Fra Sonessons hånd er overleveret et rigt og mangfoldigt havebrugsforfatterskab, og han redigerede flere fagtidsskrifter som Trädgården fra 1914 til 1917 og Svenskt Land fra 1917 til 1924. Herudover var han hovedredaktør på Svenska Jordbrukets Bok, ligesom han var ophavsmand til utallige artikler i havebrugstidsskrifter og dagspresse.

Vigtige skrifter fra N. Sonessons hånd:⁴²

- Handbok för Trädgårdsodlare sammen med flere fagmænd i 4 udgaver eller oplag. 1919 til 1955. Stockholm: A. Bonniers Förlag
- Husmoderns trädgårdsbok. 1927. Stockholm: Ahlén & Åkerlund
- Köksväxtodling i 5 udgaver eller oplag sammen med bl.a. Carl G. Dahl. Bl. a. 1940, 1941 og 1942. Stockholm.

Ernst Nilsson (1895-1986) fik sin uddannelse ved Alnarps trädgårdar, hvorefter han fik ansættelse som gartner samme sted. I perioden 1925 til 1936 var han forædler hos forskel-

lige frøfirmaer og fra 1936 til 1944 leder af køkkenurteforædlingen på Gullåkers Växtförädlingsanstalt på Hammenhøgs hovedgård Gullåker. I 1944 blev Nilsson udnævnt til forædlingsleder hos J. E. Ohlsens Enke AB i Malmø. E. Nilsson var en uhyre flittig og dygtig skribent, og han forfattede udover en mængde artikler til havebrugstidsskrifterne en lang række bøger indenfor alle grene af havebruget lige fra botanik og genetik over planteforædling til grønsagsfrøavl.

Vigtige skrifter fra E. Nilssons hånd:⁴³

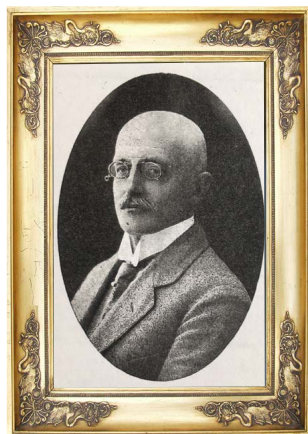
- De viktigaste svenska Köksväxterna. 1924. Stockholm: A. Bonners Förlag
- Grönsaker til Husbehov. 1935. Stockholm: Saxon & Lindströms Förlag
- Udover disse kilder, som i sortsøjemed giver et samlende billede, har E. Nilsson forfattet en række vigtige bøger om de enkelte grønsagsarter, hvoraf skal nævnes:
 - Kålvæxter. 1933. Stockholm: Nordisk Rotogravyr
 - Bålvæxter, Gurjor och Tomater i 3 udgaver eller oplag. Bl.a. 1939 og 1944. Stockholm: Nordisk Rotogravyr
 - Trädgårdens Rotfrukter. 1942. Stockholm: Nordisk Rotogravyr

Svensk Växtförädling er et pragtværk i to bind, der i midten af 1900-tallet samler alle tråde indenfor den svenske planteforædling. I værkets andet bind gennemgås forædlingen af de forskellige grønsagsarter og det sortsmateriale, der omkring 1950 stod til rådighed for køkkenurteforædlingen. Hovedredaktøren var Åke Åkerman, der var professor og forstander for Sveriges Utsädesförening, Svalöf. Han fik assistance af en række af tidens fremmeste eksperter og skribenter. Bl.a. forsøgsleder Ernst Nilsson fra J. E. Ohlsens Enke, professor og tidligere forsøgsleder ved Alnarp's Trädgårdars Försöksverkssamhet J. Rasmusson og forsøgsleder ved Weibullsholms Växtförädlingsanstalt Värner Svensson.

- Svensk Växtförädling. 2 vol. Hovedredaktør Å. Åkerman. 1951. Stockholm: Natur og Kultur

Betydningsfulde foregangsmænd og vigtige sortshistoriske kilder indenfor grønsagsdyrkningen i Finland 1900-1950:

Ossian Lundén (1866-1837) viste allerede som dreng stor interesse for havedyrkning, og havde fra 1888 til 1889 sin første læretid som gartner ved et af den tids mest anerkendte finske handelsgartnerier, M. G. Stenius' handelsträdgård i Helsingfors. I 1890 var han at finde i Rosenborg slotshave i København og året efter blev han elev på Den kgl. Veterinær og Landbohøjskole, hvorfra han i 1892 aflagde kandidateksamelsen i havebrug. Atter tilbage i Finland grundlagde Lundén i 1893 et handelsgartneri på Gustafsro ved Vasa. Dette drev han indtil 1903. I 1905 rejste O. Lundén igen til Danmark

på studierejse, hvorefter han i nogle år havde forskellige ansættelser bl.a. som havebrugskonsulent for Österbottens svenska lantbrukssällskap, indtil han i 1909 blev ansat som havebrugslærer ved Högvalla hushålls- og trädgårdsskola for flickor i Karis. Lundén var blevet optaget af det havebrugspædagogiske arbejde, og derfor forlod han allerede i 1910 Högvalla for i 1911 sammen med sin kone, der havde været elev på netop Högvalla, at grundlægge sin egen havebrugsskole for kvinder på Graninge i Kyrkslätt. I 1916 blev det vanskeligt at drive denne skole videre på grund af første verdenskrig, og Lundén måtte lukke den. Herefter flyttede han i 1917 til Haga. Det blev nu for alvor forfatterskabet, som kom til at fylde, og fra Lundéns pen flød nu i en lind strøm artikler, pjecer samt større og mindre lærebøger om havebrugets mange felter. Allerede i 1911 havde han udsendt den første udgave af sit storværk Köksväxtodling, der blev kendt overalt i Skandinavien, og den udkom nu i en større og fyldigere udgave. Herudover blev det til bidrag til alle 5 udgaver af Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon. Men hjertebar-net blev dog redaktionsarbejdet med tidsskriftet Finska Trädgårdssodlaren, af hvilket der i 1907 kom de første numre. Med en ufattelig arbejdsindsats og trods megen modgang fik Lundén sammen med Harald Wasastjerna arbejdet dette blad frem til et niveau, hvor det ikke blot kunne hævde sig blandt de mange udenlandske havebrugstidsskrifter, der dengang fyldte hylderne hos de finske gartnere og havebrugere, men også opnåede respekt hos fagfolk og havebrugsamatører over hele Skandinavien. O. Lundén var udover sin skribentvirksomhed en ivrig deltager i havebrugets forenings- og organisationsarbejde i Finland, og han var et menneske, der kunne gøre ord til handlinger, der fik betydning ikke blot i Finland, men i hele Norden.

Vigtige skrifter fra O. Lundéns hånd:⁴⁴

- Köksväxtodling i 2 udgaver. 1913 og 1919. Stockholm: P. A. Norsted & Söners Förlag
- Hemmets köksträdgård i 2 oplag. 1914 og 1918. Stockholm: A. Bonniers Förlag
- Korta anvisningar och råd vid köksväxtodling. 1917. Helsingfors: Nylands och Tvastehus läns Landbrukssällskap
- Koloniträdgårdar. 1918. Helsingfors

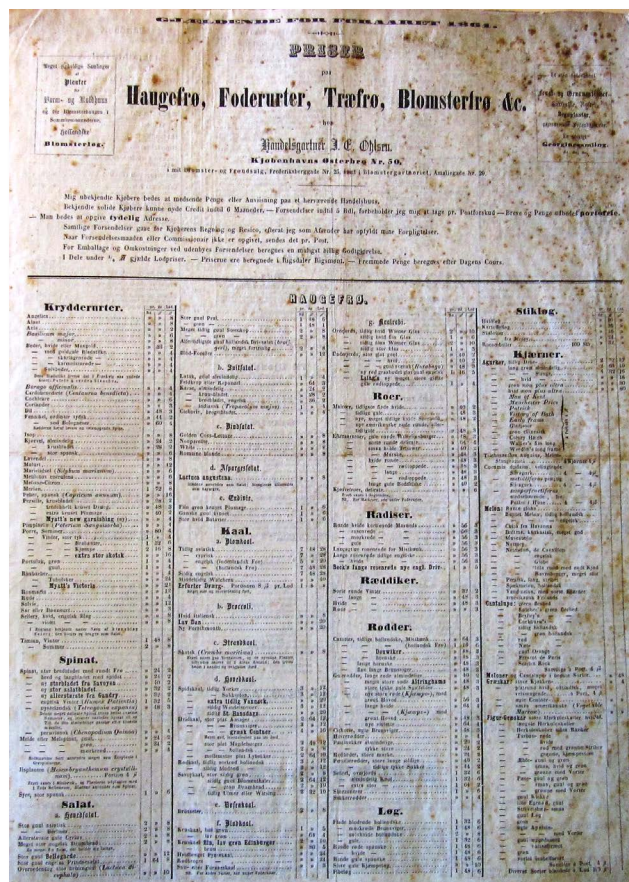
Andre interessante og vigtige sortshistoriske kilder indenfor grønsagsdyrkningen i Skandinavien:

Frøkataloger

Frøkataloget har gennem tiden været havefrøfirmaernes vigtigste reklametryksag. Enhver haveentusiast og sikker også handelsgartner eller professionel grønsagsdyrker kender til magien ved at åbne næste års frøkatalog, når det lige er dumpet ind ad brevsprækken. Planlægge, vurdere og ikke mindst bestille ud fra det. I den skandinaviske frøhandels historie har der været hundredvis af firmaer, som har udgivet kataloger med grønsagsfrø. *"Det finns drygt 400 olika firmor varav mer än hälften har priskuranter avseende frö av köksväxter."*⁴⁵ Dette tal gælder blot for Sverige. Derved gøres arbejdet med dette vigtige kildemateriale selvsagt kompliceret. En anden udfordring er, at frøkataloger jo er en brugsgenstand og et arbejdsredskab. Derfor er de ofte blevet kasseret efter brug, og der findes i de forskellige samlinger af frøkataloger mange huller. I de seneste par årtier er der

yderligere tilstødt det problem, at samlinger, der ofte ligger spredt i diverse ikke sikrede lokaler, er blevet kasseret.

De første skandinaviske frøkataloger også ofte kaldet priskuranter er helt som f.eks. de ældste engelske og tyske kataloger mere lister end kataloger, og de er uden længere beskrivelser og billeder.

Frøkataloget fra J.E. Ohlsens Enke fra 1861.

Der kan som i G. J. Bøghs priskurant fra 1868 f.eks. under gulerødder stå: *"Halvlange engelske (James scarlet), udmærket, ligner 'Stensballe', men er sødere og mere rød"*. Dette er af et gammelt frøkatalog at være en længere beskrivelse. Oftest nævnes blot sortsnavnet med et enkelt eller to tillægsord som f.eks. under skalærter hos Bøgh: *"Prince Albert, tidlig 3 Fod"*. Eller der nævnes slet ikke noget decideret sortsnavn, men blot en morfologisk navngivning som her igen fra Bøghs Priskurant fra 1868 hos pastinakken *"Tykke store"* eller radisen *"Ægrunde højrode, til drivning"*. Her nævnes dog en anvendelse.

I de sidste årtier op mod år 1900 begynder frøkatalogerne at tage den form, som vi kender i dag med beskrivelser, der dog stadig ikke er lange, og billeder eller rettere fint udførte ståltryk af sorter og stammer. Og de udvikler sig efterhånden til et omfang som bøgernes og til rene kunsthåndværksmæssige og billedrige pragtstykker, der udgør et meget vigtigt kildemateriale i grønsagernes forædlings- og sortshistorie. Med det meget vigtige forbehold, at de netop er reklametryksager, der ikke kan stå alene, men skal suppleres med havebrugs-litteratur og -tidsskrifter samt ikke mindst de afgørende oplysninger fra forsøgsberetningerne. Rigtbærende er ofte forekommende udtryk i katalogerne, men, om en sort virkelig giver et stort udbytte, ved man først, når den har vist sit værd gennem lang tids dyrkning, og har slået sit navn fast i litteratur, tidsskrifter og forsøgsberetninger.

I kapitlet De største og mest betydningsfulde skandinaviske

havefrøfirmaer før 1950 er gennemgået kildematerialet fra disse firmaer, og dette materiale udgør det absolut vigtigste, og deres frøkataloger er ud fra de kriterier, der er skitseret i ovennævnte kapitel, valgt til at være de mest repræsentative for sortsudbuddet i første halvdel af 1900-tallet. For Danmarks vedkommende dog også for 1800-tallet. Af andre firmaer, som er etableret i 1800-tallet, og hvis kataloger kan være sortshistorisk interessante særligt for sortsudbuddet i det 19. årh. og samtidig er bevarede i tilstrækkelig antal årgange til at være dækkende, kan nævnes⁴⁶:

Norge:

- J. Olsens Enke. Christiania. Kataloger bevaret fra 1870 og frem til 1950.

Sverige:⁴⁷

- N. P. Jensen senere Jensens Frøhandel, Helsingborg. Pris-Førteckning. 1849 til 1919.
- Tjäders Frøhandel. Pris-Kurant. 1856 til 1942.
- Göteborgs Trädgårds-Förening. Pris-Kurant senere katalog. 1864⁴⁸ til 1950.
- Fr. E. Bissmarks Plantskola och Frøhandel senere blot Fr. E. Bissmark, Halmsted. Priskurant senere Frøkatalog. 1873 til 1943.
- Andersons Frøhandel, Upsala. Frø-Priskurant senere blot Priskurant. 1877 til 1950.
- Norrköpings Frøhandel. Pris-Kurant. 1887 til 1950.

Danmark:

- G. J. Bøgh, Horsens. Pris-Kurant senere Pris-Fortegnelse. 1868 til 1900.
- Carl Frisinette, København. Pris-Fortegnelse. 1881 til 1929.
- V. Løwes Handelsgartneri senere Ludv. G. Frisinette & Søn, København. 1885 til 1933.
- Ditlev Eltzholtz's Have- & Markfrøforretning, Ringe. Prisfortegnelse. 1887 til 1931.
- W. Frisinette senere Erik Dahl, København. Pris-Fortegnelse. 1887 til 1942.

Frøposer udgør et tilsyneladende sekundært, men dog ikke desto mindre interessant og vigtigt kildesupplement i arbejdet med de gamle sorter af køkkenurter. De har nemlig gennem tiden i miniformat været frøfirmaernes ansigt udadtil. Forsynet med firmaernes logo og på bagsiden dyrkningsanvisningerne. Og allervigtigst i denne sammenhæng billederne af de enkelte sorter på forsiden. Nogle gange var der tale om fotografier, men ofte om tegninger, der for nogles vedkommende kunne være på et kunstnerisk meget højt niveau. Hvis dette er tilfældet udgør frøposerne en betydningsfuld kilde, idet en tegning på mange måder langt bedre end et foto kan indfange en grønsagssorts sjæl,

om man så må sige, og derved levere en mere dybtgående beskrivelse af den. Et fremragende eksempel på dette er frøposerne fra danske J. E. Ohlsens Enke, hvis forsideillustrationer blev udført i 1933-1935 af den danske kunstner og illustratør Gudrun Knud Larsen, der på en helt unik og nærmest magisk måde igennem sine illustrationer forstod at skildre hver sort. Heldigvis er hendes arbejde bevaret på Rigsarkivet i Danmark, hvor både originaludgaverne og originale frøposer ligger under arkivserien vedr. firmaet J. E. Ohlsens Enke. De vigtigste samlinger af frøposer i Danmark:

- Rigsarkivet. Originaltegningerne af Gudrun Karl Larsen og frøposer fra J. E. Ohlsens Enke og FDB Havefrø.
- Det Danske Gartnermuseum i Beder. En ret stor samling af frøposer fra forskellige firmaer.
- Vejle Stadsarkiv. Flere numre under arkivserien M. Jørgensens Frøhandel A/S, Grejsdalen.
- Museum Amager. I samlingen findes diverse frøposer.

Forsøgsberetninger og "officielle" sortslister. I en del af de forsøgsberetninger, der er nævnt i kapitlet Den skandinaviske forsøgsvirksomhed med grønsager frem mod 1950, er der lavet mere eller mindre officielle sortsfortegnelser over køkkenurtesorterne. De vigtigste af disse er:

- Årbog for Gartneri. Liste over Sorter og Stammer som kan anbefales til Dyrkning. Fra 1932 til 1943 med undtagelse af 1941. Fra 1932 til 1940 forfattet af den statslige forsøgsleder H. Sørensen og i 1942 og 1943 af Chr. Fich, A. Klougart og L. Hansen, der var forsøgsleder hos Fællesudvalget for Prøvedyrkning af Køkkenurter.
- Årsbok från Alnarps Trädgårdars Försöksverksamhet senere Årsskrift från Alnarps Lantbruks-, Mejeri och Trädgårdsinstitut. Fra 1927 og frem til 1950 Förteckning över köksväxtstammar, som på grund av statens stamförsök under åren 1926 och 1927 förklarats som första klass stammer, der senere kom til at hedde Förteckning över första klasse elit och första klass sorter samt Förteckning över första klasse elit och första klass stammer.

Herudover har forsøgslederne i Sverige og Norge enten i forbindelse med forsøgsberetninger eller i havebrugstidsskrifter udgivet en række sortsfortegnelser, der udgjorde en vigtig forbindelse mellem forsøg og praktik:

Sverige:

- Sorter av köksväxter. J. Rasmusson. I Sveriges Trädgårdsodling. Årsbok 1924. Udg. N. Sonesson. Stockholm. Rummer et kort over de forskellige dyrkningszoner i Sverige og nævner i forbindelse med hver sort, de zoner i hvilke den anbefales til dyrkning.
- Sorter av köksväxter. Åke Nyhlén. I Årsbok från Alnarps Trädgårdars Försöksverksamhet 1932. 1933. Landskrona. Medtager zonekort og angiver anbefalede dyrkningszoner ud for hver sort.

Norge:

- Planterlag og Gjødsling i Havebruket senere Erindringsliste for hagedyrkere og Minneliste for Hagedyrkere. Køkkenurtedelen forfattet af K. Weydahl i 1916, J. H. Lund i 1918, P. Stedje i 1920 og A. H. Bremer fra 1921 til 1950. Denne sortliste udkom fra 1918 som et fast bilag til Norsk Havetidende og blev udgivet af Selskabet Havedyrkningens Venner. Og den er f.eks. i 1931

delt i en sortliste for Grønnsak- og Rotvekster til eget Brug og en for Grønnsak- og Rotvekster til Salg. I 1933 er der en yderst interessant anbefaling af sorter til dyrkningszonerne Nord-Norge og Fjellbygdene, Trøndelag og Møre, Vestlandet og indre Østland samt Sør- og Sydøstlandet.

- Norsk forsøks- og foredlingsarbeid med grønnsakvokstrar. A. H. Bremer. I Gartnærningen i Norge. Udg. Norsk Gartnerforbund og Selskapet Havedyrkningens Venner. Red. O. Skard m.fl. 1935. Oslo. En gennemgang af sortsvalget i Norge indenfor de forskellige grønsagsarter.

Udstillingskataloger. Til alle tider har det været af stor betydning for plantedyrkere at kunne vise resultaterne af deres anstrengelser til andre. Faglig udveksling har været en naturlig følge af det at besøge hinandens marker og haver og betragte de dyrkede afgrøder: *"What business man, except a soil worker, will 'stop and talk' with a stranger? Who but a farmer or fruit grower or gardener will tell of his experience so fully and so freely, and so entirely without hope of gain? Who else will so frankly reveal his business secrets for the benefit of his fellows? Who else so clearly recognizes the fact that the world is large enough for all mankind?"*⁴⁹ Denne udveksling har i tidens løb fået havebruget frem, og den har fundet sin fineste og mest koncentrerede form i det at arrangere udstillinger af de dyrkede produkter, og i tidens løb har der udviklet sig en tradition for regelmæssige udstillinger af alle tænkelige produkter i forbindelse med havebruget i de Skandinaviske lande. I Danmark fandt den første havebrugsudstilling, som man har skriftlige kilder omkring, sted i 1832, og den var arrangeret af Selskabet for Haveculturens Fremme senere kaldet Det kgl. danske Haveselskab. Svenska Trädgårdsföreningen arrangerede den første udstilling af haveprodukter i Sverige i 1833, og i Norge arrangerede Schübeler den første havebrugsudstilling i 1852. Allerede fra starten af denne udstillingsvirksomhed blev der lavet skriftlige referater af og artikler om udstillingerne. Disse var ofte kunstfærdigt udarbejdede med beskrivelser af produkterne og udstillingens opsætninger, der gennem tiden blev mere og mere opfindsomt konstruerede. I mange af udstillingsreferaterne i de nordiske havebrugstidsskrifter nævnes også af og til, hvilke sorter af køkkenurter, der blev udstillet. Og ofte er nye sorter blevet introduceret for et bredere publikum gennem dem. Der nævnes dog ikke hele sortimenter, og disse referater og artikler har derfor mere kulturhistorisk interesse. For at få et billede af, hvilke grønsagssorter, man har udstillet og dermed har vist særlig interesse rent dyrkningsmæssigt må man ty til udstillingskatalogerne. Af disse skal nævnes følgende, der i denne sammenhæng har særlig interesse:⁵⁰

- Fortegnelse over Have- og Markprodukter m.m., anmeldte til den af Det Kongelige Danske Haveselskab i Anledning af dets halvhundredaarige Bestaaen foranstaltede Udstilling den 25de— 30te September 1880 i København. 1880. København: I. Cohens Bogtrykkeri. Indeholder sortsangivelser indenfor alle de grønsagsarter, der arbejdes med her.
- Katalog öfver allmänna svenska landtbruksmötet over udstillinger afholdt i Göteborg 1871, Norrköping 1876, Malmö 1881, Stockholm 1886, Göteborg 1891, Malmö 1896 og Örebro 1911.

Havebrugstidsskrifter. Indenfor havebruget i Skandinavien er der udgivet et væld af fremragende redigerede havebrugs-

tidsskrifter med velskrevne og oplysende artikler på højt niveau om snart sagt alle emner indenfor have dyrkning, og de udgør vigtige kilder i grønsagernes sortshistorie. Da der er tale om et uendelig stort og tilsyneladende uoverskueligt kildemateriale kan det i denne sammenhæng være svært at drage brugbare konklusioner ud fra det, og derfor kan det i første øjekast virke som sekundært materiale. Men ikke desto mindre udgør havebrugstidsskrifterne et meget vigtigt materiale, om end deres fortælling om de grønsagssorter, som har været mest dyrkede, fremtræder mere fragmenteret og som øjebliksbilleder af, hvad der har været anbefalet til dyrkning i f.eks. en dansk kolonihave i 1934 eller en svensk husbehovsträdgård i 1912. For at få et samlet overblik af længere varighed må man ty til monografierne, som jo fastholder sortsbilledet i flere år frem til den næste vigtige udgivelse om køkkenurterdyrkning. Her er det imidlertid så heldigt, at en lang række af de foregangsmænd og forfattere, som har skrevet og udgivet de vigtige monografiske kilder også var ophavsmænd til mange af havebrugstidsskrifternes artikler om grønsagsdyrkning eller ligefrem redaktører for disse. Som eksempel på dette skal nævnes det svenske Tidning för Trädgårdsodlare, der havde E. Lindgren som redaktør, Norsk Havetidende, hvis redaktør i mange år var P. Nøvik, det danske Gartnertidende, der bl.a. havde L. Helweg og A. M. Danvig som redaktører samt Finska Trädgårdsodlaren, hvis redaktør var Ossian Lundén. De vigtigste havebrugstidsskrifter i Norden frem mod 1950 er:⁵¹

Danmark:

- Have-Tidende. Udg. Selskabet til Haveculturens Fremme senere Det kgl. danske Haveselskab. 1835-1843. København. Redigeret af et udvalg med skiftende sammensætning.
- Archiv for Havevæsen samme år omdøbt til Dansk Haugetidende og senere Dansk Havetidende. 1848-1887. København. Til 1882 udgivet og redigeret af J. A. Bentzien. Herefter af flere forskellige. Bl. a. af en komité.
- Tidsskrift for Havevæsen. Udg. Gad. 1866-1879. Red. J. A. Dybdahl.
- Gartner-Tidende senere Gartnertidende. 1885 og frem. Århus, København. Redaktører frem til 1950 bl.a. L. Helweg 1886-1902, P. Chr. F. Borregaard 1907-1928 og A. M. Danvig 1928-1950.
- Haven. Udg. De samv. danske Haveselskaber. 1900 og frem. København. Redaktører frem til 1950: C. Maribo 1900-1925 herefter bl. a. Hother Paludan.
- Kolonihaven. Udg. Kolonihaveforbundet i Danmark. 1910 og frem. København. Redaktører frem mod 1950: C. Nielsen, G. Andersen, Ø. Düring m.fl.

Norge:

- Norsk Havetidende senere Norsk Hagetidend. Udg. Selskapet Havedyrkningens Venner. Fra 1885 og frem. Kristiania, Oslo. Redaktører frem til 1950: P. Nøvik 1885-1914, H. H. Gran, 1914-1919, O. Skard 1919-1934 og E. Hildum 1934-1950.
- Norsk Gartnerforenings Tidsskrift senere Gartneryrket. Udg. Norsk Gartnerforening. 1911 og frem. Kristiania, Oslo. Redaktører frem til 1950: J. Linnå 1911-1914, H. Kobro 1914-1929 og J. Strømme 1929-1950.
- Selskapet Havedyrkningens Venners Medlemsskrift. 1923-1939. Samme redaktør som Norsk Havetidende.

Sverige:

- Svenska trädgårdsföreningens årsskrift. 1834-63. Stockholm. Redaktører bl.a. P. A. Granberg, C. E. Hagedahl og O. Eneroth.
- Kongl. Landtbruks-Akademiens tidskrift fra 1877 Kongl. Landtbruks-Akemiens handlingar och tidskrift og fra 1939 Kungl. Lantbruksakademiens tidskrift. Udg. Kungl. Landtbruksakademien. 1862 og frem. Stockholm.
- Tidning för trädgårdsodlare. Udgivet og redigeret af E. Lindgren. 1862-1901. Skara, Stockholm.
- Svenska trädgårdsföreningens tidsskrift. 1869-1905. Stockholm. Redaktører bl. a. N. U. Blomberg, J. Eriksson og A. Pihl.
- Skånska trädgårdsföreningens tidskrift fra 1916 Tappan. 1877 og frem. Kristianstad, Lund. Redaktører bl.a. R. Kristensen, F. Ulriksen, N. Sonesson og G. Löfving.
- Trädgården. Udg. af bl.a. Stockholms Gartnersällskap og Svenska trädgårdsföreningen. 1902-1919. Stockholm, Södertälje. Redaktører bl.a. G. Lind, F. Liljeblad, J. Eriksson, A. Pihl, Carl G. Dahl og N. Sonesson.
- Trädgårdsbladet. Udgivet og redigeret af Th. Stalheim. 1910-1929. Uddevalla.
- Koloniträdgården. Udg. Sveriges koloniträdgårdsförbund. 1918 og frem. Redaktører frem mod 1950 bl.a. B. Eriksson og C. W. C:son Nisbeth.
- Svensk trädgårdstidning fra 1929 Allmän svensk trädgårdstidning og fra 1947 Trädgårdstidningen. Udg. Sveriges konditionerade trädgårdsmästares förbund m.fl. 1920 og frem. Redaktør frem mod 1950 S. Wetterberg og L. Wickman.

Finland:

- Finska Trädgårdsodlaren. Tidskrift för trädgårdsodlingen i Finland. Udg. Organ för trädgårdsodlingens vänner o. finska trädgårdsodlare förbundet i Helsingfors samt Aura trädgårdsvänner i Åbo. 1907 til 1942. Vasa. Redaktører Ossian Lundén og H. Wasatjerna.

Annoncer.

I ovennævnte tidsskrifter udgør annonceafdelingerne et vigtigt element, idet annonceindtægterne selvsagt bidrog væsentligt til deres udgivelse, og idet annoncering udgjorde en af allervæsentligste platforme, hvorfra handelsgartnere, frøhandlere og havebrugsproducenter kunne formidle deres produkter. I årgangene af det danske tidsskrift Gartnertidende kunne disse annonceafdelinger fylde flere hundrede sider og i hvert nummer af dette blad, der efterhånden udkom hver uge, kunne annoncemængden således være af et betydeligt omfang. Sideløbende med de ovenfor nævnte havebrugstidsskrifter, der dog stadig hovedsageligt havde det redaktionelle stof i centrum, begyndte der i Skandinavien i slutningen af 1800-tallet og i de første årtier af 1900-tallet at udkomme en række annonceblade indenfor havebruget. Disse annoncebaserede tidsskrifter, der for en dels vedkommende var særligt rettede mod handelsgartnere, og som overvejende bestod af annoncer, men som for nogles vedkommende også rummede redaktionelt stof, var et resultat af havebrugets, handelsgartneriets og herunder køkkenurterdyrkningens store fremgang over hele Norden. Annoncerne i disse blade er meget interessante, idet en stor del af dem, der vedrører grønsager, som en helt naturlig ting medtog sorternes navne. Sortsnavne var dengang langt mere hvermandseje, end det er tilfældet i dag,

hvor supermarkederne tilbyder stakkevis af plastposer med navnløse gulerodssorter. Viden om sorterne, og det de kunne bidrage med f.eks. rent husholdningsmæssigt og senere også ernæringsmæssigt, var tidligere en vigtig og nærmest selvfølgelig del af det at købe grønsager, udplantningsplanter, frø etc. I annonceannebladene averteredes f.eks. med småplanter af køkkenurter, idet der var gartnerier, der havde fremavl af udplantningsplanter som hovedindtægtskilde. Når andre handelsgartnere købte planter vidste de selvfølgelig, hvad det betød, når der averteredes med blomkålsplanter af "Erfurter Dværg", der var tidlig og god til drivning i bænk, eller hvidkålsplanter af "Ruhm von Enkhuizen", der var en god efterårshvidkål. Det samme var tilfældet med produkter til konsum. Når der blev averteret med guleroden "Amsterdammer", der var den tids fornemste drivgulerod, vidste man, at man ville kunne købe et bundt fine, lækre, fingertykke gulerødder, der ved bestillingen sandsynligvis lige var trukne af en varm eller kold drivbænk. På den måde bliver annoncerne i de havebrugsmæssige annonceanneblade et interessant og næsten levendegjort billede af, hvilke sorter der har været mest gangbare i datidens handel med køkkenurter, grønsagsfrø eller småplanter. Og man forestiller sig næsten, at man befinder sig i gartnerens arbejdsværelse og dér står, og kigger ham over skulderen, mens han udarbejder årets driftsplan og bestiller udplantningsplanter og frø, der skal sikre ham den kommende dyrkningsæsons udkomme. Måske er det grønsagsfrø fra L. Dæhnfeldt i Odense eller fra et af de udenlandske frøfirmaer, som ofte annoncerede i f.eks. det danske annonceanneblad Handelsgartneren, som han studerer lige nu. Her i nummeret fra 3. januar 1911 falder hans øjne på en annonce fra Henr. Mette i Quedlinburg i Tyskland, som gennem flere år annoncerede i bladet. En sådan annonce rummer vigtig information, idet den kan give et fingerpeg om grønsagsgenernes vandring ind i Skandinavien. Der er altså med stor sandsynlighed kommet frø fra Mette i Tyskland ind i Norden i de første årtier af 1900-tallet.

Det er i forbindelse med den enorme kilde til nyttig information om grønsagernes sortshistorie, som udgøres af annoncerne i ovennævnte blade og tidsskrifter, vigtigt at bemærke, at bogbinderne, når de skulle indbinde de komplette årgange af havebrugstidsskrifter af overvejende redaktionel karakter af og til har kasseret annonceannebodelingerne. Dette er sket uden

nogen form for systematik, hvilket udgør en udfordring, hvis man skal danne sig et overblik over grønsagssortimentet ud fra fortidens averteringsmønstre. For at danne et retvisende billede ud fra annoncerne i det førnævnte tidsskrift Gartnertidende, må man således samle puslespillet ved at besøge flere samlinger og biblioteker for at finde netop de indbundne årgange, hvor annoncerne er bevarede.

De mest interessante annonceanneblade for havebrugsprodukter i Skandinavien frem mod 1950 er:⁵²

Danmark

- Handelsgartneren, Annonceanneblad for Skandinavien. 1902 og frem. Odense. På bladet forside nævnes, at det udkom i 5000 eksemplarer, og at det sendtes frit til samtlige handelsgartnere, frøhandlere, grønthandlere m.fl. i Danmark, Norge, Sverige og Finland.
- Annonceannebodelingen i Gartnertidende. Udg. Alm. dansk Gartnerforening 1885 og frem. Århus, København.

Sverige

- Viola. Annonceanneblad för trädgården. 1895 og frem. Stockholm.
- Trädgårdsvärlden. Sveriges handelsträdgårds-mästareförbunds offertblad...1933 og frem. Gøteborg.
- Horticulturen. Annonceanneblad och tidning för svensk trädgårdsodling. 1938 og frem. Gøteborg.
- Svenska annonsbladet för trädgårdsprodukter. 1910 til 1926. Helsingborg.

Nordisk Jordbrugsforskning er et periodikum udgivet af interesseorganisationen Nordiske Jordbrugsforskere Forening, der blev grundlagt i 1918. Det blev udgivet fra 1919, og det samlede resultaterne fra jordbrugsforskningen i Finland, Sverige, Norge, Danmark og Island, ligesom det redegjorde for vigtige og interessante udgivelser indenfor området. Den første redaktør var E. Lunding.⁵³

- Nordisk Jordbrugsforskning. Udg. af Nordiske Jordbrugsforskere forening. 1919 og frem. København.

Noter

- 1 Til afsnittet om F. J. Chr. Jensen er benyttet: Tholle, J. 1932-1934 og 1945-1948. "Personalhistorie", i A. Pedersen (red.), *Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon*. København: G. E. C. Gad, henholdsvis bd. 2, s. 397 og bd. 2, s. 757
- 2 Til afsnittet om J. A. Bentzien er benyttet: Tholle, J. 1932-1934 og 1945-1948. "Personalhistorie", i A. Pedersen (red.), *Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon*. København: G. E. C. Gad, henholdsvis bd. 2, s. 397 og bd. 2, s. 757
- 3 Helweg, L. 1917. "Dybdahl, Jens Andreas", i Chr. Blangstrup (red.), *Salmonsens Konversationsleksikon*. København: A/S J. H. Schultz Forlagsboghandel, d. 6, s. 560
- 4 Til afsnittet om J. A. Dybdahl er benyttet: Tholle, J. 1932-1934 og 1945-1948. "Personalhistorie", i A. Pedersen (red.), *Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon*. København: G. E. C. Gad, henholdsvis bd. 2, s. 397 og bd. 2, s. 757; Helweg, L. 1917. "Dybdahl, Jens Andreas", i Chr. Blangstrup (red.), *Salmonsens Konversationsleksikon*. København: A/S J. H. Schultz Forlagsboghandel, bd. 6, s. 560
- 5 Til afsnittet om S. Nyeland er benyttet: Tholle, J. 1932-1934 og 1945-1948. "Personalhistorie", i A. Pedersen (red.), *Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon*. København: G. E. C. Gad, henholdsvis bd. 2, s. 397 og bd. 2, s. 757
- 6 Til afsnittet om L. Helweg er benyttet: Tholle, J. 1932-1934 og 1945-1948. "Personalhistorie", i A. Pedersen (red.), *Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon*. København: G. E. C. Gad, henholdsvis bd. 2, s. 397 og bd. 2, s. 757
- 7 Til afsnittet om F. C. Schübeler er benyttet: Skard, O. M. 1934-1936. "Personalhistorie", i A. Pedersen (red.), *Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon*. * København: G. E. C. Gad, bd. 2, s. 427-438
- 8 Til afsnittet om P. Nøvik er benyttet: Forfatter ikke angivet ved artiklen i kilden. 1915. "Statsgartner Peter Nøvik", *Vort Havebrug*, 3. årg., s. 50; Skard, O. M. 1934-1936. "Personalhistorie", i A. Pedersen (red.), *Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon*. København: G. E. C. Gad, bd. 2, s. 427-438
- 9 Til afsnittet om D. A. J. Müller er benyttet: Claesson, H. 1934-1936. "Personalhistorie", i A. Pedersen (red.), *Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon*. København: G. E. C. Gad, bd. 2, s. 397
- 10 Forfatternavn ikke angivet ved artiklen i kilden. 1911. "Erik Lindgren", *Norsk Havetidende*, 27. årg., s. 299.
- 11 Forfatternavn ikke angivet ved artiklen i kilden. 1911. "Erik Lindgren", *Norsk Havetidende*, 27. årg., s. 299-300; Claesson, H. 1934-1936. "Personalhistorie", i A. Pedersen (red.), *Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon*. København: G. E. C. Gad, bd. 2, s. 438-452

- 12 Til afsnittet om C. Mariboe er benyttet: http://www.fredericiashistorie.dk/html/fredericia/navne/carl_mariboe.html tilgået 08.08.2018; Vagn Skovgaard-Petersen: Carl Mariboe i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., Gyldendal 1979-84. Hentet 4. august 2018 fra <http://denstoredanske.dk/index.php?sideld=294122>
- 13 Til afsnittet om G. A. Becker er benyttet: Åge Nicolaisen: G.A. Becker i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., Gyldendal 1979-84. Hentet 6. august 2018 fra <http://denstoredanske.dk/index.php?sideld=286652>
- 14 Claus Bjørn, Olaf Andersen: P. Henriksen i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., Gyldendal 1979-84. Hentet 7. august 2018 fra <http://denstoredanske.dk/index.php?sideld=291169>
- 15 Til afsnittet om J. N. Risum er benyttet: Åge Nicolaisen: J.N. Risum i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., Gyldendal 1979-84. Hentet 8. august 2018 fra <http://denstoredanske.dk/index.php?sideld=296433>
- 16 Sørensen, H. E. og Ravn, Sven-Erik: Alletiders Have. Udg. Kolonihaveforbundet i Danmark. 2008.
- 17 Sørensen, H. E. og Ravn, Sven-Erik: Alletiders Have. Udg. Kolonihaveforbundet i Danmark. 2008.
- 18 Til afsnittet om A. Dalskov er benyttet: Sørensen, H. E. og Ravn, Sven-Erik: Alletiders Have. Udg. Kolonihaveforbundet i Danmark. 2008.
- 19 Til afsnittet om H. Sørensen er benyttet: Pedersen, A. 1965. "Hakon Sørensen", *Horticultura*, 19. årg., s. 48
- 20 Dalbro, S. 1978. "Professor Anton Pedersen", *Ugeskrift for agronomer, hortonomer, forstkandidater og licentiater*, 7. årg., s. 410
- 21 Til afsnittet om A. Pedersen er benyttet: Dalbro, S. 1978. "Professor Anton Pedersen", *Ugeskrift for agronomer, hortonomer, forstkandidater og licentiater*, 7. årg., s. 408; Pedersen, A.: *Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskoles Havebrugsafdeling og Højskolens Haver gennem 100 år*. 1964. København: DSR-tryk
- 22 Til afsnittet om J. Tholle er benyttet: Åge Nicolaisen: Johannes Tholle i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., Gyldendal 1979-84. Hentet 8. august 2018 fra <http://denstoredanske.dk/index.php?sideld=298278>
- 23 Til afsnittet om R. Kristensen er benyttet: Frandsen, K. J.: *En dansk Planterørelsesvirksomhed*. 1989. Herlev: Dansk Planterørelse; Pedersen, A. 1964. *Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskoles Havebrugsafdeling og Højskolens Haver gennem 100 år*. København: DSR-tryk
- 24 Til afsnittet om A. M. Danvig er benyttet: Pedersen, A. 1966. "Danvig in memoriam", *Gartneritidende*, 82. årg., s. 189
- 25 Forfatternavn ikke angivet ved artiklen i kilden. 1898. "Litteratur". *Norsk Havetidende*, 14. årg., s. 16
- 26 Forfatternavn ikke angivet ved artiklen i kilden. 1936. "Nordisk III. Havebrugsleksikon", *Norsk Gartnerforenings Tidsskrift*, 26. årg., s. 210
- 27 Thorsrud, A. 1947. "Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon", *Norsk Gartnerforenings Tidsskrift*, 37. årg., s. 58
- 28 Olsen, A. 1941. "Nøglen til Skatkammeret", *Haven*, 41. årg., s. 9-10
- 29 Forfatternavn ikke angivet ved artiklen i kilden. 1949. "Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon", *Gartneritidende*, 65. årg., nr. 22, s. 215
- 30 Til dette afsnit er udover selve bekendtgørelsen benyttet: <https://da.wikipedia.org/wiki/Prisreguleringskommissionen>, tilgået 09.08.2018
- 31 Dalskov, A. 1944. "Køkkenhaven", i G. Andersen & Ø. Düring (red.), *Danmarks Haver*. København: A. Jørgensen Forlag, s. 137
- 32 Holmboe, J. 1938. "Lysbakken, Sigurd Kornelius", i A. W. Brøgger & E. Jansen (red.), *Norsk biografisk leksikon*. Oslo: H. Aschehoug & Co, bd. 8, s. 552
- 33 Til afsnittet om S. Lysbakken er benyttet: Holmboe, J. 1938. "Lysbakken, Sigurd Kornelius", i A. W. Brøgger & E. Jansen (red.), *Norsk biografisk leksikon*. Oslo: H. Aschehoug & Co., bd. 8, s. 552; Forfatter ikke angivet ved artiklen i kilden. 1912. "Lysbakken, Sigurd", i H. Nyhuus (red.), *Illustreret norsk konversationsleksikon*. 1912. Kristiania: H. Aschehoug & Co, bd. 5, spalte 365
- 34 Til afsnittet om O. Moen er benyttet: Norges Landbrukskøleskole 1859-1959. 1959. Oslo: Grøndahl & Sønns Boktrykkeri
- 35 Gran, H. 1916. "Forsøksleder Karl Weydahl", *Norsk Havetidende*, 32. årg., s. 145.
- 36 Til afsnittet om K. Weydahl er benyttet: Gran, H. 1916. "Forsøksleder Karl Weydahl", *Norsk Havetidende*, 32. årg., s. 145; Skard, O. M. 1934-1936. "Personalliste", i A. Pedersen (red.), *Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon*. København: G. E. C. Gad, bd. 2, s. 397
- 37 Til afsnittet om O. M. Skard er benyttet: *Norges Landbrukskøleskole 1859-1959*. 1959. Oslo: Grøndahl & Sønns Boktrykkeri; Balvoll, Gudmund. (2009, 13. februar). Olav Skard. I *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 10. august 2018 fra https://nbl.snl.no/Olav_Skard
- 38 Callmar, G. 1945. "Gustaf Lind, in memoriam", *Täppan*, 63. Årg, s. 33
- 39 Til afsnittet om G. Lind er benyttet: Callmar, G. 1945. "Gustaf Lind, in memoriam", *Täppan*, 63. Årg, s. 32-33; [https://sv.wikipedia.org/wiki/Gustaf_Lind_\(trädgårdsman\)](https://sv.wikipedia.org/wiki/Gustaf_Lind_(trädgårdsman)), tilgået 13.08.2018; Dahl, C. G. 1912. "Lind, Gustaf", i T. Westrin (red.), *Nordisk familjebok*. Stockholm: Nordisk familjeboks förlags aktiebolag, 16. bd., spalte 571
- 40 Til afsnittet om C. G. Dahl er benyttet: Sonesson, N. (red.). 1935. *Trädgårdsodlingen i Sverige. Hyllningsskrift tillägnad Carl G. Dahl*. Stockholm: Saxon & Lindströms Förlag; https://sv.wikipedia.org/wiki/Carl_G._Dahl, tilgået 13.08.2018; Forfatter ikke angivet ved artiklen i kilden. 1948. "Dahl, Carl", i P. Harnesk (red.), *Vem är Vem? Götalandsdelen*. Örebro: A.-B. L. Rydén Boktryckeri, s. 205
- 41 Til afsnittet om A. Holzhausen er benyttet: https://sv.wikipedia.org/wiki/Axel_Holzhausen, tilgået 11.08.2018; Dahl, C. G. 1924. "Holxhausen", i Th. Westrin, E. Fahlstedt & V. Söderberg (red.), *Nordisk Familjebok*. Stockholm: Nordisk familjeboks förlags aktiebolag, spalte 460
- 42 Til afsnittet om N. Sonesson er benyttet: [https://sv.wikipedia.org/wiki/Nils_Sonesson_\(byrådirektör\)](https://sv.wikipedia.org/wiki/Nils_Sonesson_(byrådirektör)), tilgået 13.08.2018; Dahl, C. G. 1926. "Sonesson, Niels Martin", i Th. Westrin, E. Fahlstedt och V. Söderberg (red.), *Nordisk familjebok*, 38. Supplement. Stockholm: Nordisk familjeboks förlags aktiebolag, spalte 429
- 43 Til afsnittet om E. Nilsson er benyttet: https://sv.wikipedia.org/wiki/Ernst_Nilsson, tilgået 13.08.2018; Forfatter ikke angivet ved artiklen i kilden. 1969. "Nilsson, Ernst", *Vem är det. Svensk biografisk handbok*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag, s. 690
- 44 Gauffin, O. 1936. "Ossian Lundén 70 år", *Trädgårdsodlaren*, 30. årg., s. 224; Forfatter ikke angivet ved artiklen i kilden. 1937. "Ossian Lundén – in memoriam", *Trädgårdsodlaren*, 31. årg., s. 86-87
- 45 Börjesson, A. 2015. *Sorter av köksväxter*. Nordgen publication series 2015:01
- 46 Der er for de fleste af disse frøkataloger i forbindelse med dette projekt lavet registrerings og indsamlingsarbejde i mindst hver 3. til 5. årgang af katalogerne. For nogle firmaernes vedkommende er dette arbejde lavet i alle årgange, der er bevaret.
- 47 Her henvises også til Börjesson, A. 2015. *Sorter av köksväxter*. Nordgen publication series 2015:01, der bl.a. også nævner firmaet Sellberg & Co, Stockholm og har inkorporeret dette firma sit arbejde.
- 48 Börjesson har også kataloget fra Göteborgs Trädgårds-Förenings Pris-Kurant 1854 med i sit arbejde
- 49 Citat fra Henry Drees *Dreer's Vegetables Under Glas*. Fundet i Coleman, E.: *The Winter Harvest Handbook*. 2009. Vermont: Chelsea Green Publishing
- 50 Til dette afsnit er benyttet: Nielsen, V., Lund, O. & H.H. (initialer uidentificerbare). 1934-1936. "Udstillinger", i A. Pedersen (red.), *Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon*. København: G. E. C. Gad, bd. 2, s. 991
- 51 For at et tidsskrift i denne sammenhæng kan betegnes som en vigtig kilde, må det have været udgivet over en længere årrække. I de nævnte tidsskrifter er der registreret, indsamlet og dokumenteret sortsnavne og sortsbeskrivelser. Dette materiale indgår i de knap 10.000 sider samlede oplysninger i projektets hoveddokument og bidrager dermed til det samlede billede af, hvilke sorter, der har været mest anvendt og dyrket
- 52 I Gartneritidendes annonceafdelinger er der i forbindelse med projektet foretaget en registrering, indsamling og dokumentation frem til og med 1900. I Handelsgartneren er der i alle årgange til 1950 lavet registreringer og indsamlinger. Dokumentationsarbejde er udført i hver 5. årgang. I alle de andre her nævnte annonceblade er der lavet registrering og indsamling.
- 53 Til dette afsnit er benyttet: https://sv.wikipedia.org/wiki/Nordiska_jordbruksforskarens_förening, tilgået 10.08.2018